

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETO
TEISĖS FAKULTETO
TARPTAUTINĖS TEISĖS KATEDRA

GABRIELĖ BRUŽAITĖ

Magistrantūros neakivaizdinių studijų Tarptautinės teisės programos
II kurso TPTmn6-02 grupės studentė

**LAISVO TAUTŲ APSISPRENDIMO PRINCIPAS TARPTAUTINĖJE TEISĖJE
IR JO REALIZAVIMO RIBOS**

Magistro baigiamasis darbas

Darbo vadovas –
doc. dr. Justinas Žilinskas

Vilnius, 2007

TURINYS

ĮVADAS	3
1. LAISVO TAUTŲ APSISPSENDIMO PRINCIPO EVOLIUCIJA	5
1.1. Laisvo tautų apsisprendimo principo kilmė	6
1.2. Pirmojo Pasaulinio karo pabaiga ir W. Wilson	7
1.2.1. Alandų salų byla	12
1.3. Laisvo tautų apsisprendimo principas po Antrojo Pasaulinio karo	14
1.3.1. Jungtinių Tautų Chartija	15
1.3.2. Generalinės Asamblėjos rezoliucijos	17
1.3.3. 1966 m. Tarptautiniai žmogaus teisių paktai	21
1.3.4. Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos Baigiamasis aktas ...	23
1.3.5. Laisvo tautų apsisprendimo principas pokolonijiniu laikotarpiu	24
1.4. Laisvo tautų apsisprendimo principas po Šaltojo karo	26
2. LAISVO TAUTŲ APSISPSENDIMO PRINCIPO ĮGYVENDINIMO RIBOS	29
2.1. „Vidinis“ laisvo tautų apsisprendimo principas	30
2.1.2. Laisvo apsisprendimo teisė ir teisė į demokratiją	32
2.2. „Išorinis“ laisvo tautų apsisprendimo principas	33
2.2.1. Laisvo tautų apsisprendimo principas ir teisė atsiskirti	34
2.2.2. Teritorijos vientisumo ir laisvo tautų apsisprendimo principų santykis	37
2.3. „Tauta“ laisvo tautų apsisprendimo principo kontekste	38
Išvados	44
Literatūros sąrašas	46
Santrauka	49
Summary	50

IVADAS

Dabartinį pasaulį sudaro maždaug 200 pripažintų valstybių, beveik 3000 skirtingų lingvistinių grupių ir mažiausiai 5000 etninių mažumų¹. Etniniu aspektu homogeniškos valstybės niekada nebuvo dažnas reiškinys², tačiau įvairios tautinės bendruomenės visuomet siekė išsaugoti savo identitetą, o laisvo tautų apsisprendimo principas dažnai tapdavo jų kovos vėliava.

XX a. pabaigos istorija demonstruoja daugybę apsisprendimo teisės įgyvendinimo pavyzdžių: nuo taikių Čekoslovakijos skyrybų iki draugiško Vakarų ir Rytų Vokietijos susijungimo, nuo 7 dešimtmetyje tapusių nepriklausomais Senegalo, Kambodžos ir Maltos iki kone 30 m. trukusios Rytų Timoro išsivaduojuamosios kovos. XXI a. pasaulis taip pat mirga nuo tautinės kovos židinių: Katalonija ir baskų regionas Ispanijoje, Čečėnija Rusijoje, Tibetas Kinijoje, Abchazija Gruzijoje yra tik keli iš jų. Tačiau, ar šios kovos iš tiesų yra tautų siekis įgyvendinti laisvo tautų apsisprendimo principą, ar kėsintis į valstybės suverenitetą ir jos teritorijos vientisumą? Ar šiandieninis laisvo tautų apsisprendimo principas vis dar išreiškia 1918 m. Woodrow Wilson skelbtą idėją, kad „tautos gali valdyti ir būti valdomos tik jų pačių sutikimu“³, o gal pasitvirtino tuometinio Valstybės Sekretoriaus Robert Lansing būgštavimai, kad Prezidento išarta frazė yra „užtaisyta sprogmuo“, atnešiantis neapsakytas kančias⁴.

Nors nuo XX a. vidurio laisvo tautų apsisprendimo principas neabejotinai pripažįstamas tarptautinės teisės dalimi, o kai kurie tarptautinės teisės specialistai net suteikia jam ius cogens normos statusą⁵, tačiau šio principo turinys bei taikymo ribos lieka vienu labiausiai diskutuojamų klausimų. Nei tarptautinės teisės šaltinių, įtvirtinančių laisvo tautų apsisprendimo principą, nei praktikos pavyzdžių gausa neišsprendžia daugybės teorinių bei praktinių problemų, kylančių siekiant atskleisti šio principo prasmę. Atsižvelgdami į didžiausius prieštaravimus ir diskusijas keliančius šios temos aspektus, išskyrėme tokias pagrindines problemas:

Pirmoji problema – laisvo tautų apsisprendimo principo apimties neapibrėžtumas, lemiantis jo praktinio realizavimo sunkumus. Kone šimtmetį tarptautinėje erdvėje gyvuojantis laisvo tautų apsisprendimo principas perėjo kelias vystymosi stadijas. Po I Pasaulinio karo laisvo

¹Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states// Drake Law Review, 1999.

²Pvz., iš 1972 m. egzistavusių 132 valstybių vos 12 (9,1%) buvo etniškai homogeniškos, tuo tarpu 53 (40,2%) valstybėse buvo daugiau kaip 5 ženklios etninės grupės. Op. cit.: Falkowski, J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// Boston University International Law Journal, 1991.

³Op. cit.: Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Virginia Journal of International Law, 1993.

⁴Op. cit.: Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states// idem.

⁵Cassese A. Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal // Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 3-5.

tautų apsisprendimo principas tapo nugalėjusių jėgų priedanga, leidusi perbraižyti Europos žemėlapi. Pasibaigus II Pasauliniam karui ir susikūrus Jungtinėms Tautoms, jis tapo kolonializmo pabaigos simboliu. Šaltojo karo pabaiga ir pastarųjų metų įvykiai verčia permąstyti analizuojamo principo apimtį, į pirmą planą iškeliant atsiskyrimo teisės problemą. Šiuo atveju išsiskiria dvi mokslininkų pozicijos: vieni teigia, kad tarptautinė teisė nepripažįsta tautos teisės atsiskirti, kiti tvirtina, kad tam tikrais atvejais atsiskyrimas turi teisinį pagrindą. Savo ruožtu, pastarąją poziciją palaikantys specialistai nesutaria dėl siekio atsiskirti įgyvendinimo procedūros bei pagrindų. Taigi, lieka aktualūs principo apimtį klausimai: ar laisvo tautų apsisprendimo principas suteikia autonomijos teisę, ar teisę atsiskirti arba susijungti su kita valstybe? O gal tai tėra tautos teisė nuversti totalitarinę valdžią bei įgyvendinti demokratinius rinkimus?

Kyla klausimas ne tik, kokias teises šis principas apima, bet ir, kam jis priklauso, t.y., kas gali įgyvendinti laisvo tautų apsisprendimo teisę? Taigi, antras problemiškas principo apimtį aspektas – sąvokos „tauta“ reikšmė laisvo tautų apsisprendimo principo kontekste. Tarp tarptautinės teisės specialistų netyla diskusijos dėl to, ar „tauta“ šiuo atveju apima ir mažumas, vietinius gyventojus, politinius susibūrimus, religines bendruomenes ir pan. Ar „tautoje“ svarbiausias teritorijos kriterijus, o gal - kalbos, bendros praeities ar tiesiog „bendrumo jausmo“? Ir, apskritai, ar įmanoma apibrėžti „tautą“, turinčią apsisprendimo teises?

Antroji problema – laisvo tautų apsisprendimo ir teritorijos vientisumo principų santykis. Ar apsisprendimo teisės įgyvendinimo nulemti teritoriniai pokyčiai visada prieštarauja teritorijos vientisumo principui? O gal, šiuolaikinės valstybės sampratai nutolstant nuo XX a. pradžios „uždaros“ valstybės idėjos, teritorijos vientisumo principas netenka savo svarbos? Globalizacija kelia naujus klausimus dėl valstybės teritorijos vientisumo ir neliečiamumo principų reikšmės pasaulyje „be sienų“.

Taigi šio darbo **tikslas** - išanalizuoti ir įvertinti esminius laisvo tautų apsisprendimo principo reglamentavimo tarptautinėje teisėje bei realizavimo teorinius ir praktinius aspektus. Tam, kad būtų tinkamai bei visapusiškai pasiektas užsibrėžtas tikslas, iškėlėme žemiau nurodytus **uždavinius**:

1. Atskleisti laisvo tautų apsisprendimo principo sampratą bei apibrėžti jo apimtį skirtingais jo vystymosi etapais;
2. Įvertinti laisvo tautų apsisprendimo ir valstybės teritorijos vientisumo principų santykį;
3. Išanalizuoti laisvo tautų apsisprendimo realizavimo praktikoje atvejus, nustatyti jų dėsningumus bei svarbiausias šioje srityje kylančias problemas.
4. Pateikti galimas problemų sprendimo kryptis.

Nors laisvo tautų apsisprendimo principas kelia didelį tarptautinės teisės specialistų susidomėjimą, pasigedome Lietuvos mokslininkų darbų šia tema. Taigi, mokslinis naujumas buvo vienas iš motyvų, paskatinusių gilintis į pasirinktą temą. Kitas motyvas – temos aktualumas. Be noro suprasti tam tikrus Lietuvos ateitį nulėmusius istorinius įvykius, siekėme suvokti ir įvertinti šiandieninį pasaulį krečiančius tautinius neramumus bei galimas jų pasekmes.

Analizuodami pasirinktą temą rėmėmės tarptautinės teisės šaltiniais, ypatingą dėmesį skirdami Jungtinių Tautų Chartijai, Generalinės Asamblėjos Deklaracijai dėl nepriklausomybės suteikimo kolonijinėms šalims ir tautoms (1960 m.), Deklaracijai dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją (1970 m.), 1966 m. Tarptautiniams žmogaus teisių paktams, Tarptautinio Teisingumo Teismo byloms. Taip pat analizavome laisvo tautų apsisprendimo principą Helsinkio Europos Saugumo ir Bendradarbiavimo Konferencijos Baigiamajame Akte (1975 m.).

Pasiekti gilesnį temos supratimą padėjo daugelio pasaulio **mokslininkų darbų analizė**, jų požiūrių lyginimas. Laisvo tautų apsisprendimo principas plačiai išnagrinėtas tarptautinės teisės prof. Hurst Hannum straipsnyje, kuriam profesorius paskyrė dešimt darbo mėnesių Jungtinių Valstijų Taikos Institute⁶. Principo vystymosi istorija detalai analizuojama James E. Falkowski darbe⁷. Kovų dėl laisvo tautų apsisprendimo principo įgyvendinimo klausimas nagrinėjamas Michael J. Kelly straipsnyje, kuriame autorius siekia atskleisti konkrečių tautinių neramumų priežastis ir galimas pasekmes⁸. Australijos mokslininkė Catherine J. Irons savo išsamią studiją skiria vietinių tautų teisės į apsisprendimą problemai: autorė kritikuoja draudimą vietiniams gyventojams remtis šia teise ir pateikia rekomendacijas, kaip apsisprendimo teisė turėtų būti taikoma, ir kaip turi būti vertinami vietinių tautų interesai⁹. Laisvo tautų apsisprendimo principas teisiniu, politiniu ir moraliniu požiūriu vertinamas prof. Alfred P. Rubin analizėje¹⁰. Savitą požiūrį į analizuojamą principą pateikia Amy E. Eckert, iškeldama klausimą, ar principo deklaruojama tautos teisė lemti savo politinę ateitį būtinai suponuoja vienintelį galimą demokratinės valdžios pasirinkimą¹¹. Rėmėmės ir prof. Antonio Cassese pateikta, kol kas, išsamiausia laisvo tautų apsisprendimo principo studija¹². Įsigilinti į laisvo tautų

⁶ Hannum Hurst. Rethinking self-determination // idem.

⁷ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

⁸ Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states// idem.

⁹ Irons J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty// Case Western Reserve Journal of International Law, 1992.

¹⁰ Rubin P. Alfred. Secession and self-determination: a legal, moral, and political analysis// Stanford Journal of International Law, 2000.

¹¹ Eckert E. Amy. Free determination or the determination to be free? Self-determination and the democratic entitlement//UCLA Journal of International Law and Foreign Affairs. 1999.

¹² Cassese A. Self-determination Of Peoples: A Legal Reappraisal //idem.

apsisprendimo principo įgyvendinimo praktikos pavyzdžius padėjo tarptautinės teisės specialistų atliktos atskirų atvejų (Kvebeko, Haičio, Rytų Timoro, Palestinos, Kosovo, Taivano, Belgijos kalbinių grupių, katalonų ir baskų, Bretanės ir daugelio kitų) analizės.

Siekdami visapusiškai išanalizuoti pasirinktą temą, pasiekti kuo gilesnį mokslinį jos pažinimą bei nustatyti tiesą naudojomes įvairiais teoriniais ir empiriniais tyrimo metodais, kaip tyrimo objekto pažinimo būdais. Lyginimo metodas suteikė galimybę išanalizuoti minėtus tarptautinės teisės šaltinius (tarptautines sutartis, doktriną, teismų praktiką) bei juos tarpusavyje palyginti. Rengdami magistro baigiamąjį darbą, taip pat naudojomes lyginamuoju istoriniu metodu, kurį taikėme analizuodami senesnius ir naujausius laisvo tautų apsisprendimo principą reglamentuojančius tarptautinės teisės šaltinius. Apibendrinimo metodą tyrime pasitelkėme apibendrinti išanalizuotai medžiagai, suformuluoti išvads. Pagrindinis mūsų taikytas empirinis metodas buvo teisinių dokumentų analizės metodas, kurio pagalba atskleidėme laisvo tautų apsisprendimo principo esmę, ištyrėme kai kuriuos, tiesiogiai su nagrinėjama tema susijusius, tarptautinius teisės aktus.

Kadangi šio darbo objektą (laisvo tautų apsisprendimo principo reglamentavimą tarptautinėje teisėje) atskleidžiantis dalykas yra laisvo tautų apsisprendimo principas tarptautinėje teisėje ir jo realizavimo ribos, atitinkamai darbą padalijome į du skyrius: pirmajame skyriuje nagrinėjome laisvo tautų apsisprendimo principo evoliuciją tarptautinėje teisėje, o antrajame analizavome principo realizavimo ribas, aptardami galimas jo vystymosi tendencijas ateityje.

1. LAISVO TAUTŲ APSISPSENDIMO PRINCIPO EVOLIUCIJA

Laisvo tautų apsisprendimo principo prasmė keitėsi kartu su pasaulio istorija. Prof. Antonio Cassese, analizuodamas šio principo vystymąsi, XX a. dalija į tris etapus, sekančius I Pasaulinį karą, II Pasaulinį karą bei Šaltąjį karą¹³. Manome, šių etapų išskyrimas padeda geriau atskleisti laisvo tautų apsisprendimo principo apimties kaitą bei ją lėmusius veiksnius, todėl šis skirstymas tapo ir mūsų analizės pagrindu. Be to, nors laisvo tautų apsisprendimo principas tarptautinės bendruomenės dėmesio sulaukė tik po I Pasaulinio karo, jo ištakos siekia kur kas senesnius laikus, todėl šio principo istorinio vystymosi temos nagrinėjimą pradėsime nuo jo kilmės klausimo.

¹³Op. cit.:Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states// idem.

1.1. LAISVO TAUTŲ APSISPSENDIMO PRINCIPŲ KILMĖ

Tarptautinės teisės specialistai nėra vieningi laisvo tautų apsisprendimo principo ištakų klausimu. Prof. Ved P. Nanda teigia, kad laisvo tautų apsisprendimo istorija neabejotinai prasideda nuo Vestfalijos taikos 1648 m., po kurios Vokietija tapo daugiau kaip 300 valstybių junginiu¹⁴. Dar didesnę šuolį atgal istorijoje daro Thomas M. Franck, teigdamas, kad apsisprendimo teisę įgyvendino žydai, išeidami iš Egipto¹⁵. Vis dėlto dauguma tarptautinės teisės specialistų pripažįsta, kad laisvo tautų apsisprendimo, kaip politinio ar konstitucinio principo pradžia sietina su XVIII a. Amerikos bei Prancūzijos revoliucijomis, pagrįstomis Šviečiamąjį amžių filosofų mintimis apie individo laisvę ir iš jos sekančią teisę į savivaldą bei priešinimąsi valstybės tironijai (prisimintinas Kanto postulatą apie laisvą bei autonominę valią)¹⁶. Laisvo tautų apsisprendimo principo pripažinimo XVIII a. pavyzdys – JAV Nepriklausomybės deklaracija (1776 m.), įtvirtinusi valdžios suverenių teisių kildinimo iš valdinių valios principą, jų teisę atšaukti ar uždrausti savo pareigų nevykdančią valdžią¹⁷. Kaip matysime, šios nuostatos įtakojo JAV prezidento W. Wilson poziciją I Pasaulinio karo pabaigoje, o galiausiai tapo visuotinai pripažintomis teisėmis, sudarančiomis svarbų laisvo tautų apsisprendimo principo aspektą.

Revoliucijos išaukštintą tautos teisę lemti savo likimą Prancūzija panaudojo pateisindama Palestinos ir Belgijos aneksiją 1793 m: šiose teritorijose buvo surengti plebiscitai, parodę tautų valią susijungti su Prancūzija. Vis dėlto, laisvo tautų apsisprendimo principas nebuvo taikomas vienodai; tik palankūs Prancūzijai plebiscitų rezultatai buvo laikomi teisėtais¹⁸. Be to, šis principo apimtis buvo apribota Prancūzijos sienų, tuo tarpu, kolonijinių tautų, etninių, religinių ar kultūrinių grupių jis neapėmė¹⁹.

Tautos teisės laisvai pasirinkti savo politinį statusą idėja XIX a. viduryje siejama su lenkų, italų, vengrų ir vokiečių tautų pretenzijomis į valstybingumą²⁰. Beje, sąvoką „apsisprendimas“, angl. „self-determination“, R. Sureda kildina iš vokiško „selbstbestimmung“ arba „selbstbestimmungsrecht“, kuris buvo vartojamas vokiečių filosofų nuo 1840 (t.y.,

¹⁴ Nanda P. Ved. Self-determination and secession under international law// Holland and Hart Private International Law Award, 2001.

¹⁵ Op. cit.:Eckert E. Amy. Free determination or the determination to be free? Self-determination and the democratic entitlement//idem.

¹⁶ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem; Hannum Hurst. Rethinking self-determination//idem; Cassese A.. Self-Determination Of Peoples: A Legal Reappraisal // idem.

¹⁷ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

¹⁸ Cassese A. Self-determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.12.

¹⁹ Idem, P.12.

²⁰ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

Vokietijos okupacijos metu), ir reiškė „savivaldą“²¹. Taigi, laisvo tautų apsisprendimo principas XIX a. apėmė tautos teisę pasirinkti savo valdymo formą ir būti laisvoms nuo svetimšalių valdžios.

Vis dėlto, iki pat I Pasaulinio karo pabaigos laisvo tautų apsisprendimo principą galime vertinti tik kaip filosofinę kategoriją. Atskiri, istorijoje išsibarstę, tautų valios įgyvendinimo faktai neleidžia teigti susiformavus tarptautinį paprotį, o apsisprendimo teisės formuluotės valstybių nacionaliniuose aktuose dar nebuvo įgijusios pripažinimo tarptautinėje erdvėje.

1.2. PIRMOJO PASAULINIO KARO PABAIGA IR W. WILSON

Laisvo tautų apsisprendimo principas tarptautinės bendruomenės pripažinimo sulaukė po I Pasaulinio karo. Didžiausi nuopelnai iškeliant šį principą į tarptautinę areną priskiriami JAV prezidentui Woodrow Wilson. Nors pati tautų apsisprendimo idėja šiam asmeniui nepriklausė, ji jam buvo artima, kadangi atitiko amerikietiškąją tradiciją, įtvirtintą Virdžinijos teisių bilyje ir Nepriklausomybės deklaracijoje²².

Teisės prof. Valerie Epps tvirtina, kad W. Wilson buvo pirmasis XX a. panaudojęs terminą „tautų apsisprendimas“²³. Su šiuo teiginiu būtų galima sutikti tik su tam tikra išlyga. A. Cassese teigia, kad laisvo tautų apsisprendimo principą „1917 m. pirmą kartą tarptautiniu lygiu paskelbė Rusija“²⁴. Iš tiesų, V. I. Lenin pritarė šiam principui, tačiau jo interpretacija iš esmės skyrėsi nuo JAV prezidento: V. I. Lenin palaikė smurtinį atsiskyrimą, kurio tikslas – išvaduoti liaudį nuo išnaudojančios buržua valdžios ir įgyvendinti socializmą. Pasak A. Cassese, W. Wilson laisvo tautų apsisprendimo principą vertino kaip „taikos Europoje garantą“, o V. I. Lenin, – kaip „priemonę realizuoti svajonei apie pasaulinį socializmą“²⁵. Taigi, W. Wilson galime laikyti pirmuoju tarptautiniame lygmenyje prakalbusiu apie „savivaldos“, t. y. tautos kaip valdžios šaltinio, idėją.

H. Hannum atkreipia dėmesį, kad Prezidento „Keturiolikos punktų“ kalboje Jungtinių Valstijų Kongrese 1918 m. sausio 8 d. nebuvo pavartotas terminas „tautų apsisprendimas“, nors ir buvo kalbama apie nepriklausomų valstybių sukūrimą iš Austrijos-Vengrijos bei Osmanų imperijos likučių²⁶, perbraižant Europos žemėlapią pagal nacionalinį principą. Mūsų manymu, tai nebuvo sąmoningas ar tikslingas termino ignoravimas, nes jau po mėnesio W. Wilson tiesiogiai

²¹ Op. cit: Idem.

²² Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

²³ Epps Valerie. Self-determination in the Taiwan/China context//New England Law Review, 1998.

²⁴ Cassese A. Self-determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.14.

²⁵ Idem, P.13.

²⁶ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// idem.

paliatė apsisprendimo klausimą. Kalboje „Vokietijos ir Austrijos kariniai tikslai“, 1918 m. vasario 11 d., prezidentas pabrėžė, kad „tautiniai siekiai turi būti gerbiami; tautos dabar gali valdyti bei būti valdomos tik jų pačių sutikimu. „Tautų apsisprendimas“ nėra tiktai frazė. Tai imperatyvus principas, kurį valstybės veikėjai nuo šiol ignoruos savo pačių rizika. [...] Visi konkretūs tautiniai siekiai bus pasitikti su didžiausiu pritarimu, koks įmanomas nesugrįžtant prie senų ar neįvedant naujų nesantaikos bei antagonizmo elementų, kurie, tikėtina, laikui bėgant, sugriautų taiką Europoje, o galiausiai – ir visame pasaulyje.“²⁷ Šios ištraukos paskutinis sakinyss įrodo, kad W. Wilson laisvo tautų apsisprendimo principo nelaikė absoliučiu. Vėlesnė istorija atspindėjo šį apsisprendimo principo apribojimą.

W. Wilson aplinkos žmonės prezidento propaguojamame laisvo tautų apsisprendimo principu išvelgė potencialią grėsmę. Valstybės sekretorius R. Lansing taip įvertino Prezidento idėjas: „Kuo daugiau aš galvoju apie Prezidento deklaraciją dėl apsisprendimo teisės, tuo labiau įsitikinu tokių idėjų pavojingumu... [...] Šis pareiškimas yra užtaisytas sprogmuo. Jis žadina viltis, kurių niekada nebus įmanoma įgyvendinti. Bijau, kad tai kainuos tūkstančius gyvybių. Tikra nelaimė, kad šis pareiškimas apskritai buvo padarytas! Koki kančią jis kainuos!“²⁸. Hitlerio vykdytas „vokiečių tautos vienijimas“ leidžia įvertinti, kokie išvalgūs ir pranašingi buvo šie žodžiai!

Antantei pasiekus pergalę I Pasauliniame kare, imperijos buvo suskaldytos, atveriant kelią naujų tautinių valstybių iškilimui, remiantis W. Wilsono apsisprendimo filosofija: Osmanų imperija sumažėjo iki istorinių Turkijos ribų ir tapo respublika, tuo tarpu anksčiau jos pavergtos Arabų žemės tapo Iraku, Sirija, Trans-Jordanija, Libanu, Palestina ir būsimos Saudo Arabijos komponentais; Austrijos-Vengrijos Habsburgų monarchija išsiskaidė į Jugoslaviją, Vengriją, Čekoslovakiją ir Austriją; atsikūrė Lenkija; Baltijos jūros pakranteje atgimė Suomijos, Estijos, Latvijos ir Lietuvos valstybės.

Beje, dr. Ladas Natkevičius atkreipia dėmesį į tai, kad lietuvių tauta I Pasaulinio karo metu kėlė tikslą ne sukurti naują, bet „atkurti tautiniais pagrindais XIV-XVIII a. Lietuvos valstybę, valstybę, turėjusią aiškiai apibrėžtą teisinį statusą“²⁹. Deja, trečiojo Lenkijos padalijimo metu tas statusas nebuvo visiems vienodai aiškus, todėl tarptautinės teisės požiūriu daug solidesnė tarptautine teisine Lietuvos valstybės atkūrimo baze tapo JAV prezidento V. Wilsono

²⁷Op.cit:Idem.

²⁸Op. cit: Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states// idem.

²⁹ Cit. pagal: Kūris Pranas. Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas ir tarptautinė teisė// Pranešimas Lietuvos MA sesijoje-konferencijoje, skirtoje Lietuvos valstybės atkūrimo 80-osioms metinėms, Vilnius,1998.

"Keturiolikoje punktu" paskelbtas tautų apsisprendimo principas³⁰. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akte skelbiama, kad „Lietuvos Taryba, kaip vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintą tautų apsisprendimo teisę [...] skelbia atstatanti nepriklausomą demokratinius pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę...“³¹. Tačiau, kadangi klasikinė tarptautinė teisė užkariavimą laikė teisėtu teritorijos įgijimo metodu, Lietuva turėjo faktiškai atsiskirti nuo Rusijos. Šis atsiskyrimas buvo įformintas 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos Taikos sutartyje su Rusija³².

Vis dėlto, galime suabejoti, ar teritoriniai pertvarkymai Europoje iš tiesų reiškė laisvo tautų apsisprendimo idėjos pergalę. Kaip pažymi H. Hannum, „laisvo tautų apsisprendimo principo įgyvendinimo sėkmė XX a. pradžioje didžia dalimi priklausė nuo vienos iš „didžiųjų jėgų“ paramos, ypač Paryžiaus Taikos Konferencijos, padalinusios pokario Europą, metu“³³. Po 1919 m. disponavimas teritorijomis buvo grindžiamas slaptais susitarimais, sudarytais tarp Sąjungininkų karo metais³⁴. Tokių teritorijų dalybų pavyzdžių netrūksta. Turbūt, pats ryškiausias to pavyzdys Europoje buvo, remiantis 1919 m. Sen Žermeno taikos sutartimi, Italijos aneksuotas vokiškai kalbantis Pietų Tirolis³⁵. J. E. Falkowski pateikia Austrijos pavyzdį: šiai buvusios imperijos daliai buvo „primesta“ nepriklausomybė, nors tuo metu jos gyventojai mieliau būtų rinkęsi sąjungą su Vokietija³⁶. Be to, trys milijonai Austrijos vokiečių tapo pavaldūs Čekoslovakijai, daugiau kaip milijonas jų atsidūrė Lenkijos valdžioje.³⁷ Buvusioje Osmanų imperijoje 1920 m. Sevro sutartis būtų sukūrusi autonomišką Kurdų regioną, kuris po metų būtų galėjęs tapti nepriklausomu, tačiau sutartis nebuvo įgyvendinta³⁸. Galiausiai Kurdistanas padalintas Turkijai bei Irako ir Sirijos mandatams. JAV Senatas atmetė siūlymą globoti Armėniją³⁹.

Daugelio kitų bendruomenių pretenzijos į apsisprendimo teisę buvo ignoruojamos: nebuvo rengiami jokie referendumai ar plebiscitai, leidę nustatyti žmonių valią. Tiesa, būta

³⁰ Pranas Kūris. Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas ir tarptautinė teisė// ten pat.

³¹ Ten pat.

³² Šios sutarties 1 str. skelbia: „Remdamiesi Rusijos Federacinės Socialistinės Tarybų Respublikos paskelbtąja visų tautų teise laisvai apsispręsti ligi joms visiškai atsiskiriant nuo valstybės, kurios sudėtyje jos yra, Rusija be atodairų pripažįsta Lietuvos Valstybės savarankiškumą ir nepriklausomybę su visomis iš tokio pripažinimo einančiomis juridinėmis sėkmėmis ir gera valia visiems amžiams atsisako nuo visų Rusijos suvereniteto teisių, kurių ji yra turėjusi lietuvių tautos ir jos teritorijų atžvilgiu...“: Pranas Kūris. Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas ir tarptautinė teisė//ten pat.

³³ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

³⁴ Idem.

³⁵ Idem.

³⁶ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

³⁷ Idem.

³⁸ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Virginia Journal of International Law, 1993.

³⁹ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

išimčių: plebiscitas surengtas dėl Šiaurės Šlezvigo, dėl kurio iki XIX a. vidurio nesutarė Danija su Prūsija; trys plebiscitai buvo surengti dėl Lenkijos-Vokietijos sienos (du dėl Dancigo ir vienas dėl Aukštutinės Silezijos (tiesa, pastarasis panaudotas daugiau kaip metodas pasiekti kompromisą, išsprendžiant dilemą, nei sąmoningas pasirinkimas); 1935 m. – dėl Saro regiono, kurį nuspręsta penkiolikai metų perduoti Prancūzijai, o po to gražinti Vokietijai⁴⁰. Plebiscito nebuvo dėl Elzaso-Lotaringijos gražinimo Prancūzijai; Austrijai atiduotas Vakarų Vengrijos regionas, tačiau be plebiscito, kurio pageidavo pati Austrija⁴¹.

Taigi laisvo tautų apsisprendimo principas buvo užtemdytas tarptautinių sutarčių, ekonominių interesų, istorinių pretenzijų ir strateginių išskaičiavimų. Nepaisant akivaizdžiai nenuoseklios principo taikymo praktikos Taikos Konferencijoje, W. Wilson pasiūlė jį įtraukti į Tautų Lygos Statutą. Jo pasiūlytas projektas skambėjo taip: „Susitariančios šalys susivienija, garantuodamos viena kitai politinę nepriklausomybę ir teritorinį integralumą, suprasdamos, kad teritoriniai pakeitimai gali būti reikalingi ateityje dėl rasinių bei politinių santykių pasikeitimo, sutinkamai su apsisprendimo principu, ir taip pat tokie pertvarkymai galimi, aiškiai išreikštu susijusių asmenų reikalavimu, trijų ketvirtadalių atstovų sprendimu; ir tokie teritorijos pakeitimai, vardan teisingumo, turi garantuoti materialinę kompensaciją. Susitariančios šalys be išlygų patvirtina principą, kad pasaulinė taika yra aukščiausias ir svarbiausias kriterijus, sprendžiant klausimus dėl politinės jurisdikcijos ar sienų“⁴². Tokia Prezidento pasiūlyta formuluotė nesulaukė pritarimo. Galimą tokio valstybių atsargumo priežastį nurodo R. Sureda, teigdamas, kad po I Pasaulinio karo teisė į laisvą tautų apsisprendimą buvo laikoma priklausanti tik toms Europos tautoms, kurios buvo išvaduotos nuo karo, ir tik toms teritorijoms, kurios anksčiau priklausė nugalėtoms jėgoms⁴³. Tokia Sąjungininkų pozicija atsispindėjo Tautų Lygos Statute, kuriame įtvirtinta mandatų sistema. Pripažindami, kad anksčiau nugalėtosioms jėgoms pavaldžių žmonių pažanga yra „šventa civilizacijos pareiga“, Didžioji Britanija, Prancūzija, Belgija, Australija, Naujoji Zelandija ir Japonija sutiko, prižiūrint Tautų Lygai, administruoti keturiolika teritorijų⁴⁴.

Vertindami W. Wilson indėlių į laisvo tautų apsisprendimo principo istoriją, mokslininkai išreiškia skirtingas nuomones. Nors Prezidentas dažnai kritikuojamas dėl dvigubų standartų taikymo (akivaizdaus palankumo susilaukė lenkai, jugoslavai, ir čekai, tuo tarpu

⁴⁰ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Virginia Journal of International Law, 1993.

⁴¹ Idem.

⁴² Op. cit: Idem

⁴³ Op. cit: Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem

⁴⁴ Nustatytos tokios mandatinės teritorijos: Irakas, Palestina ir Transjordanija, Sirija ir Libanas, Tanganika, Ruanda-Urundi, Britų Kamerūnas, Britų Togas, Prancūzų Kamerūnas, Prancūzų Togas, Nauru, naujoji Gvinėja, Vakarų Samoa, Pietvakarių Afrika ir Šiaurės Ramiojo vandenyno Salos. Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

vokiečių, austrų ir airių interesų nebuvo paisyta), J. E. Falkowski teisina prezidentą, teigdamas, kad W. Wilson turėjo alternatyvą, ilgalaikį sprendimą iškilusioms problemoms: „jis suprato, kad turi būti daromi kompromisai. Pirmaisiais egzistavimo metais, Tautų Lyga negalėjo būti perkrauta mandatais ar imtis begalės problemų sprendimo, kadangi svarbiausias tikslas, visų pirma, buvo taikos užtikrinimas. W. Wilson matė Tautų Lygą kaip forumą ateities diskusijoms ir ginčams dėl apsisprendimo principo įgyvendinimo“⁴⁵. Pritariame, kad negalima nepaisyti W. Wilson pastangų įtraukti laisvo tautų apsisprendimo principą į tarptautinę teisę arba bent į tarptautinę praktiką. Jo pasiūlytas Tautų Lygos Statuto projektas, leidžia teigti, kad Prezidentas numatė galimus valstybių sienų pertvarkymus ateityje, išeinant už mandatinių teritorijų ribų. Be to, reikia atsižvelgti ir į istorines aplinkybes: laisvo tautų apsisprendimo principo taikymo galimybės po I Pasaulinio karo buvo ribotos, kadangi to meto Europoje egzistavo daugybė tautinių mažumų ir „kaip sienos bebūtų nubrėžtos, visuomet būtų atsiradę etninių, kalbinių ar religinių grupių, kurios būtų priverstos gyventi didesnėje valstybėje“⁴⁶. Tačiau, tai tik iš dalies pateisina nugalėjusių jėgų elgesį braižant Versalio žemėlapi, kadangi daugeliu atvejų net nebuvo bandoma aiškintis suinteresuotų tautų valios. Nors „Paryžiuje sudarytos sutartys skyrė apsisprendimo principui tiek dėmesio, kiek jis nebuvo sulaukęs niekada anksčiau“⁴⁷, žmonės, kurių interesai turėjo būti apsaugoti taikos sutartimis, nedalyvavo nei jų sudaryme, nei įgyvendinime. A. Cassese daro išvadą, kad, nors apsisprendimo principas po I Pasaulinio karo „tapo mažumų teisių garantijų, nustatytų taikos sutartyse tarp Didžiųjų Jėgų ir naujų valstybių, pagrindu, tautos neturėjo teisės reikalauti atstovaujamosios valdžios ar vietinio valdymo“⁴⁸.

Vadinasi, vienintelis akivaizdus W. Wilson pastangų rezultatas – mažumų garantijos, užtikrintos įvairiomis tarp nugalėjusių valstybių ir naujų valstybių pasirašytomis sutartimis. Vis dėlto prof. J. Oloka-Onyango siūlo nepervertinti ir šių JAV Prezidento nuopelnų, kadangi „W. Wilson ignoravo žmogaus teisių neigimą bei diskriminaciją, ypač rasinę, savo kieme, nors liepė pasaulio valstybėms susitvarkyti savus“⁴⁹.

J. E. Falkowski įsitikinęs, kad „daugybė neteisybių, taikant apsisprendimo principą, pasėjo II Pasaulinio Karo sėklas. Jeigu vokiečiams, atsidūrusiems svetimšalių valdžioje, būtų buvusi suteikta teisė rinktis, jie būtų linkę likti Vokietijos dalimi, tačiau Sąjungininkams nustačius sienas, tokios taikios galimybės nebeliko. Hitleris nusprendė vokiečius suvienyti

⁴⁵ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

⁴⁶ J. L. Kunz.Op. cit: Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem

⁴⁷ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Virginia Journal of International Law,1993.

⁴⁸ Cassese A. Self-determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.33.

⁴⁹ Oloka-Onyango J.:Heretical reflections of the right to self-determination: prospects and problems for a democratic global future in the new millennium//American University International Law Review, 1999.

jėga...“⁵⁰. Sutinkame, kad neteisingas apsisprendimo principo taikymas, o dažniausiai, tiesiog tautų valios ignoravimas, tik pakurstė nacionalizmo židinį.

Tai, kad iki pat II Pasaulinio karo laisvo tautų apsisprendimo principas tebuvo politinė deklaracija, neturinti jokios privalomosios galios iliustruoja Alandų salų byla.

1.2.1. ALANDŲ SALŲ BYLA

Baltijos jūroje esančios Alandų salos ilgą laiką tiek Rusijos, tiek Švedijos buvo laikomos ypatingos strateginės svarbos. Nuo 1157 m. iki 1809 m. šios salos priklausė Švedijai ir vėliau išlaikė švedų kalbinį bei kultūrinį paveldą. 1809 m. Rusijai nugalėjus Švediją, Suomija (kartu ir Alandų salos) buvo prijungta prie Rusijos ir tapo autonomine didžiąja kunigaikštyste Rusijos imperijoje. Po 1917 m. Rusijos revoliucijos Suomija paskelbė nepriklausomybę. Tarptautinė bendrija turėjo išspręsti klausimą, ar Alandų salos tapo nepriklausomos Suomijos dalimi, ar joms turėjo būti suteikta teisė susijungti su jų kultūrine tėvyne – Švedija.

Ginčas tarp Suomijos ir Švedijos dėl Alandų salų truko keletą metų. Saloms atsisakius Suomijos siūlomos autonomijos, Suomija suėmė du iškilus sąjungos su Švedija atstovus. Galiausiai valstybės kreipėsi į Tautų Lygą, prašydamos nustatyti salų statusą.

Tautų Lyga situacijai ištirti suformavo dvi ekspertų grupes. Pirmoji jų, Teisininkų komisija, turėjo nustatyti, ar ginčijamas klausimas buvo tarptautinės reikšmės ir priklausė Tautų Lygos kompetencijai. Komisija pateikė ataskaitą, kuri atskleidžia laisvo tautų apsisprendimo principo reikšmę XX a. pirmoje pusėje. Komisija pažymėjo, kad „Nors tautų apsisprendimo principas vaidina svarbų vaidmenį šiuolaikiniame politiniame mąstyme, ypač po Didžiojo karo, turi būti pabrėžta, kad jis nėra minimas Tautų Lygos statute. Šio principo pripažinimas tam tikrose tarptautinėse sutartyse negali būti laikomas pakankamu pripažinti jį tuo pačiu lygiu kaip ir pozityvią Tautų Lygos teisę.“⁵¹ Taigi, akivaizdu, kad analizuojamas principas po I Pasaulinio karo dar neturėjo teisės statuso. Be to, Komisija pasisakė ir atsiskyrimo teisės klausimu: „Pozityvi tarptautinė teisė nepripažįsta tautinių grupių teisės paprastu valios pareiškimu atsiskirti nuo valstybės, kurios dalį jos sudaro. Kalbant apskritai, suteikimas arba atsisakymas suteikti daliai šalies gyventojų teisės nulemti jos politinį likimą plebiscitu ar koku kitu metodu yra išimtinai valstybės suvereniteto požymis.“⁵² Vadinasi, atsiskyrimo klausimas buvo laikomas ne tarptautinės bendruomenės, bet valstybės vidaus reikalu.

⁵⁰ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

⁵¹ Op. cit: Hannum Hurst.Rethinking self-determination// idem.

⁵² Op. cit: Idem.

Antroji ekspertų grupė, Tyrimo komisija, svarsčiusi, kaip išspręsti ginčą, nors ir pripažino, kad, jeigu būtų buvęs surengtas referendumas, didžioji dauguma Alandų salų gyventojų būtų pasirinkę sąjungą su Švedija, padarė panašią išvadą: „Pripažinti kalbinėms ar religinėms mažumoms arba kitoms gyventojų grupėms teisę atsiskirti nuo bendruomenės, kuriai jos priklauso vien dėl to, kad jos to nori arba tai būtų joms naudinga, reikštų sugriauti valstybėje tvarką ir stabilumą ir duoti kelią anarchijai tarptautiniame gyvenime; tai reikštų tokios teorijos pateisinimą, kuri būtų nesuderinama su pačia valstybe, kaip teritoriniu ir politiniu vienetu“.⁵³ Taigi, Komisija iškėlė valstybės, kaip tarptautinių santykių subjekto, vaidmenį ir išreiškė tikėjimą, kad bet kokia grėsmė valstybės vienybei būtinai reiškia ir grėsmę visos tarptautinės sistemos stabilumui.

Vis dėlto, negalime teigti, kad Tautų Sąjunga apskritai ignoravo laisvo tautų apsisprendimo principą, kadangi Tyrimo komisija pripažino, kad, „jeigu Salų gyventojai patirtų ypatingą spaudimą, apsisprendimo teisės įgyvendinimas būtų įmanomas“.⁵⁴ Galime teigti, kad mažumos atsiskyrimas nuo valstybės, kurios dalį ji sudaro, ir prisijungimas prie kitos valstybės buvo vertinamas tik kaip išimtis, paskutinė priemonė, kai nėra užtikrinamos mažumų garantijos.

1921 m. Tautų Lygos Tarybos sprendimu Alandų salos paskelbtos priklausančiomis Suomijai. Kartu nustatyti Suomijos įsipareigojimai suteikti tam tikras garantijas Salų gyventojams.

Alandų salų byla patvirtino, kad iki pat II Pasaulinio karo laisvo tautų apsisprendimo principas nebuvo pripažįstamas tarptautinės teisės dalimi. Bet koks tautinės grupės bandymas atsiskirti buvo vertinamas kaip pažeidžiantis valstybės teritorijos vientisumo ir neliečiamumo principus. Vis dėlto, Tyrimo komisijos poziciją dėl mažumų galimybės atsiskirti, jeigu valstybei pritrūktų noro ar priemonių užtikrinti tam tikras jų teises, vertiname kaip pažangią idėją, radusią atgarsį vėlesnėje tarptautinėje teisėje bei mokslininkų darbuose.

1.3. LAISVO TAUTŲ APSISPRENDIMO PRINCIPAS PO ANTROJO PASAULINIO KARO

Dėl nenuoseklus laisvo tautų apsisprendimo principo taikymo tarpukario laikotarpiu, jis iš karto netapo fundamentalia teise ir 1945 m. Jungtinių Tautų sukurtame režime. Tam įtakos

⁵³Op. cit: Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states // idem.

⁵⁴Hannum Hurst. Rethinking self-determination // idem.

turėjo ir tai, kad, pasak H. Hannum, „akivaizdžiai nenorėta atkurti principo, kuriuo buvo teisinamas Hitlerio bandymas suvienyti vokiečių „tautą“⁵⁵.

1.3.1. JUNGTTINIŲ TAUTŲ CHARTIJA

Jungtinių Tautų Chartijos I skyriaus 1 straipsnio 2 paragrafe nustatomas šios organizacijos tikslas „plėtoti draugiškus tautų santykius, grindžiamus tautų lygiateisiškumo ir laisvo apsisprendimo principu, taip pat imtis kitų reikiamų priemonių visuotinei taikai stiprinti“⁵⁶. IX skyriaus 55 straipsnyje šis principas pakartojamas, nustatant valstybių narių pareigas, siekiant užtikrinti „stabilumo ir gerovės sąlygas, būtinas taikiems ir draugiškiems tautų savitarpio santykiams, pagrįstiems tautų lygiateisiškumo ir laisvo apsisprendimo principu...“⁵⁷. Be to, Chartijos 2 straipsnis nustato principus, kuriais turi būti vadovaujamas, siekiant 1 straipsnio tikslų, o 56 straipsnis tiesiogiai įpareigoja valstybes nares įgyvendinti 55 straipsnio nuostatas⁵⁸.

Taigi, laisvo tautų apsisprendimo principas Jungtinių Tautų Chartijoje nustatomas ribotame „draugiškų tautų santykių“ kontekste bei sąjungoje su „tautų lygiateisiškumo“ principu. Jungtinių Tautų Chartija nepateikia jokio šio principo aiškinimo.

Visų pirma, norime atkreipti dėmesį į tai, kad originaliame Jungtinių Tautų Chartijos tekste anglų kalba minėtuose junginiuose vartojamos dvi „tautos“ sąvokos – „nation“ ir „people“. Ką galėtų reikšti toks terminų dualumas, kuris, beje, yra ignoruojamas lietuviškame Chartijos vertime⁵⁹? H. Hannum nuomone, kalbant apie apsisprendimo principą Jungtinių Tautų Chartijoje, „tautos“ (angl. „peoples“) apima grupes, pirmiausia, tas, kurios dar nėra pasiekusias pilnos savivaldos, tuo tarpu, kalbant apie „draugiškus tautų santykius“, sąvoka „tauta“ (angl. „nation“) nesiejama su etniniais ar kultūriniais kriterijais, bet su „Jungtinių Tautų“ (angl. „United Nations“) pavadinimu⁶⁰. Anot H. Hannum, „tautos“ („nation“) sulyginimas su „valstybe“ akivaizdus ir Chartijos 1 straipsnio 4 paragrafe, kuriame Jungtinėms Tautoms keliamas tikslas „būti centru, vienijančiu tautų veiksmus [...] bendriems tikslams įgyvendinti“⁶¹.

Jungtinių Tautų Chartijos parengiamųjų darbų metu buvo siekiama aiškiai apibrėžti sąvokas „valstybė“ (angl. „state“), „tauta“ („people“) ir „nacija“ („nation“). Sekretoriatas net

⁵⁵ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// idem.

⁵⁶ Lietuviškame Chartijos vertime tiek angliškas žodis „nation“, tiek „people“ verčiamas tuo pačiu žodžiu „tauta“. Jungtinių Tautų Chartija, 1945 m. birželio 26 d. // Valstybės Žinios, Nr. 15-557, 2002.

⁵⁷ Ten pat.

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ Jungtinių Tautų Chartija, 1945 m. birželio 26 d.//Idem.

⁶⁰ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// idem.

⁶¹ Idem.

buvo paruošęs sąrašą atvejų, kada turi būti naudojamos šios sąvokos, bei pateikęs galimą jų aiškinimą: „valstybė“ suvokta kaip „konkretus politinis subjektas“, „nacijai“ suteiktas platus aiškinimas, į sąvoką įtraukiant „kolonijas, mandatines teritorijas, protektoratus, kvazi-valstybes ir pačias valstybes“, tuo tarpu „tautos“ apibrėžtos kaip „grupės žmonių, kurios gali, tiesa, nebūtinai, sudaryti valstybes ir nacijas“⁶². Taigi, Sekretoriatas „tautai“ suteikė platų, todėl abstraktų apibrėžimą. Nepaisant pateikto aiškinimo, valstybės toliau ginčijosi tiek dėl laisvo tautų apsisprendimo principo apimties, tiek dėl „tautos“ sąvokos reikšmės jame. Kuriant Jungtinių Tautų Chartijos projektą susiformavo dvi skirtingos pozicijos, kurios akivaizdžios ir vėlesnėse Generalinės Asamblėjos rezoliucijose: siaurąjį požiūrį palaikiusios valstybės teigė, kad šis principas gali būti įtrauktas į Chartiją, tik su ta sąlyga, kad jis bus suprantamas kaip tautų savivaldos teisė, bet ne teisė atsiskirti; plačiuoju požiūriu šis principas reiškė tautų laisvę pasirinkti bet kokį statusą, tame tarpe ir atsiskyrimą⁶³. Atsižvelgiant į San Francisko konferencijos metu vykusias diskusijas ir nesutarimus, gana įtikinamai skamba C. J. Irons spėjimas, kad Jungtinių Tautų Chartijos parengiamųjų darbų metu kilę „neiškumai dėl sąvokų „tautos“, „valstybės“ ir „nacijos“ prasmės, sąmoningai palikti neišspręsti“⁶⁴.

Rosalyn Higgins pateikia savitą požiūrį į Jungtinių Tautų Chartijos nuostatas. Ji teigia, kad nuostata, jog Chartija nustato apsisprendimo teisę, tokia prasme, kuri jai vėliau buvo suteikta, tėra mitas⁶⁵. Vos kelios nuorodos į apsisprendimo principą Chartijos tekste bei jų sujungimas su „lygiateisiškumu“ negalėjo reikšti „priklausomų žmonių teisės tapti nepriklausomais ar netgi balsuoti“⁶⁶. Tikroji apsisprendimo teisės sąvokos esmė Chartijos kontekste – tai vienos valstybės tautų teisė būti apsaugotoms nuo kitos valstybės kišimosi⁶⁷. Taigi, R. Higgins laisvą apsisprendimą laikė vienu iš valstybių lygiateisiškumo principo aspektų.

Tuo tarpu, J. E. Falkowski „lygiateisiškumo“ ir „laisvo tautų apsisprendimo“ principų jungtį aiškina kaip lygią visų tautų teisę į apsisprendimą, nepriklausomai nuo teritorijos, kurioje ta tauta randasi, statuso⁶⁸.

Vis dėlto, atsižvelgiant į XI („Deklaracija dėl priklausomų teritorijų“), XII („Tarptautinė globos sistema“) ir XIII („Globos taryba“) Chartijos skyrius, reglamentuojančius priklausomų bei globos teritorijų klausimus, galime teigti, kad laisvo tautų apsisprendimo principą planuota įgyvendinti skatinant nesavavaldžių ir globos teritorijų perėjimą prie

⁶² Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

⁶³ Stromseth E. Jane. Self-determination of peoples and politines//American Society of International Law, 1992.

⁶⁴ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

⁶⁵ Op. cit: Oloka-Onyango J.:Heretical reflections of the right to self-determination: prospects and problems for a democratic global future in the new millennium//Idem.

⁶⁶ Idem.

⁶⁷ Idem.

⁶⁸ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

savivaldos ir nepriklausomybės. Tačiau tokius planus lydėjo tik dalinė sėkmė. Nors globos sistema pagal 77 straipsnį turėjo apimti trijų kategorijų teritorijas⁶⁹, tačiau praktikoje ji pritaikyta tik 10 mandatinių teritorijų ir Somalilendui, kuris vienintelis pateko į antrą kategoriją. Be to, neišvengta ginčų dėl laisvo tautų apsisprendimo principo apimties nesavavaldžių (priklausomų) teritorijų atžvilgiu. Nors valstybės sutarė dėl to, kad šis principas apima teritorijas, anksčiau valdytas nugalėtojų jėgų, tačiau kilo nesutarimų, ar jis turi būti taikomas ir kitoms nesavavaldžioms teritorijoms, t.y. kitų valstybių kolonijoms⁷⁰.

Apibendrinami galime teigti, kad Jungtinių Tautų Chartijoje įtvirtintas laisvo tautų apsisprendimo principas iškėlė daugiau klausimų, nei pateikė atsakymų. Minėto principo apimties ir sąvokos „tauta“ neapibrėžtumas atspindėjo Chartijos parengiamųjų darbų metu vykusius ginčus dėl skirtingų laisvo tautų apsisprendimo principo interpretacijų. Taigi, koks bebūtų politinis laisvo tautų apsisprendimo principo pripažinimas, tačiau ankstyvoje Jungtinių Tautų eroje jis nepasiekė tarptautinės teisės statuso, - valstybių vieningos pozicijos dėl principo prasmės nebuvimas jo taikymą praktikoje padarė neįmanomu.

Laivo tautų apsisprendimo principo turinį Jungtinių Tautų rėmuose XX a. antroje pusėje padeda atskleisti vėlesnės Generalinės Asamblėjos rezoliucijos.

1.3.2. GENERALINĖS ASAMBLĖJOS REZOLIUCIJOS

Generalinė Asamblėja atliko ypatingą vaidmenį, atskleidžiant laisvo tautų apsisprendimo principo turinį ir reikšmę Jungtinių Tautų režime. Generalinės Asamblėjos dėka abstraktus laisvo tautų apsisprendimo „principas“ greitai tapo apsisprendimo „teise“, tiesa, ribotame kontekste.

Vieni svarbiausių dokumentų, leidžiančių konkretizuoti iki tol „miglotą“ laisvo tautų apsisprendimo principą, yra dvi 1960 m. gruodžio 14-15 d. Generalinės Asamblėjos Rezoliucijos.

1960 m. gruodžio 14 d. Rezoliucija 1514 (XV), patvirtinusi Deklaraciją „Dėl nepriklausomybės suteikimo kolonijinėms šalims ir tautoms“ (toliau Deklaracija dėl nepriklausomybės), buvo pirmoji, pateikusi laisvo tautų apsisprendimo apibrėžimą: „visos tautos turi apsisprendimo teisę; naudojamosi šia teise, jos laisvos nustatyti jų politinį statusą bei siekti

⁶⁹Teritorijas, valdomas vadovaujantis suteiktu mandatu; teritorijas, atimtas iš priešišku valstybių dėl Antrojo pasaulinio karo; teritorijas, savanoriškai įtrauktas į globos sistemą valstybių, atsakingų už jų valdymą. Jungtinių Tautų Chartija, 1945 m. birželio 26 d. // Idem.

⁷⁰Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

ekonominio, socialinio bei kultūrinio vystymosi⁷¹. Tačiau analizuojant visą Deklaracijos dėl nepriklausomybės tekstą, tampa aišku, kad ši nuostata nėra absoliuti. Šio dokumento pavadinimas bei preambulė, iškilmingai skelbianti „kad būtina siekti greitos ir besąlygiškos visų formų ir apraiškų kolonializmo pabaigos“⁷², leidžia teigti, kad apsisprendimo teisė priklauso tik kolonijinių teritorijų tautoms. Be to, H. Hannum pažymi, kad 5 paragrafas, skatinantis be jokių sąlygų, apribojimų, ar diskriminacijos suteikti visas suverenias teises tautoms, esančioms globos bei pilnos savivaldos nepasiekusiose teritorijose ar „visose kitose teritorijose, kurios dar nepasiekė nepriklausomybės“, iškelia papildomų klausimų: ar tautos yra prilyginamos teritorijoms, kaip norėtųsi galvoti, remiantis minėtu paragrafu; ar yra tokių savavaldžių teritorijų (pagal Deklaracijos dėl nepriklausomybės tekstą, - „kitų teritorijų“), kurios vis dėlto turi teisę į nepriklausomybę⁷³.

Dar viena apsisprendimo teisę apribojanti nuostata skelbiama 6 paragrafe ir skamba taip: „bet koks bandymas visiškai ar iš dalies sugriauti šalies nacionalinę vienybę ir teritorinį vientisumą yra nesuderinamas su Jungtinių Tautų Chartijos tikslais ir principais.“⁷⁴ Šią nuostatą sutvirtina paskutinis paragrafas, skelbiantis ištikimybę Jungtinių Tautų Chartijos, Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos bei Deklaracijos dėl nepriklausomybės nuostatoms, grindžiamoms „lygybe, nesikišimu į visų valstybių vidaus reikalus ir pagarba visų tautų suverenioms teisėms ir jų teritoriniam vientisumui.“⁷⁵ Taigi, Deklaracija dėl nepriklausomybės, viena vertus, laisvo tautų apsisprendimo principui suteikė apibrėžtą turinį, susiedama ji su kolonializmo pabaigos siekiu, kita vertus, paliko tam tikrų neaiškumų dėl to, kas gali įgyvendinti apsisprendimo teisę.

Vėlesni Jungtinių Tautų dokumentai padėjo pašalinti minėtus netikslumus. Diena vėliau nei Deklaracija dėl kolonijinės priklausomybės priimta Generalinės Asamblėjos Rezoliucija 1541 (XV) nustato sąrašą principų, kuriais turi vadovautis valstybės, siekdamos išsiaiškinti, ar jos turi teikti informaciją dėl nesavavaldžių teritorijų pagal Jungtinių Tautų Chartijos 73 straipsnio e) punktą. Rezoliucija 1541 (XV) pateikė nesavavaldžios teritorijos sąvoką: teritorija laikoma nesavavaldi, jeigu ji yra „geografiškai atsiskyrusi bei etniškai ir kultūriškai kitokia nei ją valdanti šalis“; ši prielaida yra dar labiau sustiprinama, jeigu teritorija yra pavaldi metropolijai⁷⁶. Būtent geografinio atskirumo kriterijus eliminuoja kitų, atsiskirti siekiančių darinių, galimybes. Be to, Rezoliucija 1541 (XV) leidžia aiškiai suprasti, kad viena teritorija gali būti daugelio tautų namais, ir apsisprendimo teisę siejama su teritorija, o ne su atskira tauta. Be to, nepriklausomybė

⁷¹ UN General Assembly Resolution 1514 (XV), 14 December 1960.

⁷² Idem.

⁷³ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

⁷⁴ UN General Assembly Resolution 1514 (XV), 14 December 1960.

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ UN General Assembly Resolution 1541 (XV), 15 December 1960.

nėra vienintelis galimas apsisprendimo teisės įgyvendinimo rezultatas: Rezoliucijoje 1541 (XV) numatoma integracijos arba laisvos asociacijos su nepriklausoma valstybe galimybė⁷⁷. Taigi, skirtingai nei Deklaracija dėl nepriklausomybės, Rezoliucija 1541 (XV) apsisprendimo teisės nesulygina su vienu konkrečiu rezultatu – nepriklausomybe, bet pateikia galimas alternatyvas. Praktikoje tapo akivaizdi Jungtinių Tautų pozicija nepriklausomybės naudai, kadangi bijota, kad bet koks kitas rezultatas gali būti nulemtas ne laisvos tautų valios, bet administruojančios valstybės interesų⁷⁸.

Remiantis idėja, kad nesavavaldžios teritorijos turi būti „geografiškai atsiskyrusios“, Deklaracijos dėl nepriklausomybės nuostatos pritaikytos 74 teritorijoms⁷⁹, kurių absoliuti dauguma įgyvendino apsisprendimo teisę. Šiuo metu yra likę 16 nesavavaldžių teritorijų⁸⁰.

Jungtinių Tautų Chartijos ir Deklaracijos dėl kolonijinės nepriklausomybės iškelti klausimai buvo skirti ir 1970 metų spalio 24 dieną priimtai Generalinės Asamblėjos Rezoliucijai 2625 (XXV), kuria patvirtinta Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją (toliau – Deklaracija dėl draugiškų santykių). Pagal Deklaraciją dėl draugiškų santykių, kiekviena valstybė turi dvi pareigas: gerbti visų tautų apsisprendimo teisę ir susilaikyti nuo bet kokio prievartos akto, kuris atimtų šią teisę⁸¹. Deklaracija dėl draugiškų santykių taip pat sprendžia apsisprendimo ir teritorijos vientisumo principų konfliktą, skelbdama, kad apsisprendimo principas neleidžia tokių veiksmų, „kuriais būtų [...] pažeidžiami suverenios ir nepriklausomos valstybės teritorijos vientisumas ar politinė vienybė, kai ši valstybė [...] turi valdžią, atstovaujančią visus tai teritorijai priklausančius gyventojus, nedarant skirtumo dėl rasės, tikėjimo ar odos spalvos“⁸². J. E. Falkowski nuomone, ši nuostata reiškia, kad „teritorinio vientisumo principas yra subordinuotas valstybės pareigai gerbti tautų apsisprendimo teisę, nepriklausomai nuo geografinių kriterijų t. y., visos tautos, esančios ne tik nesavavaldžiose ar globos teritorijose, bet ir nepriklausomose valstybėse, turi apsisprendimo teisę⁸³. „Jeigu tauta, kuri valstybėje yra mažuma, sudaro daugumą tam tikrame regione ir nori pakeisti savo statusą, ji

⁷⁷ Idem.

⁷⁸ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

⁷⁹ Op.cit: Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

⁸⁰ Nesavavaldžios teritorijos 2007 m.: Vakarų Sachara, Ankvila, Bermudai, Britų Mergelės Salos, Kaimanų Salos, Folklendo Salos, Montseratas, Šv. Helena, Turso ir Kaikoso Salos, Jungtinių Tautų Mergelės Salos, Gibraltaras, Amerikos Samoa, Guamas, Naujoji Kaledonija, Pitkarnas, Tokelu. Report of the Special Committee on the Situation with regard to the Implementation of the Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples for 2007//United Nations, 23 (A/62/23), 2007.

⁸¹ Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV). //Vadapalas, V., Tarptautinė teisė. Pagrindiniai dokumentai ir jurisprudencija. – Vilnius, 2003, P. 43-51.

⁸² Idem.

⁸³ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

turi apsisprendimo teisę, [...] tik pripažindama tokią teisę, vyriausybė atstovaus visus teritorijos gyventojus⁸⁴. Deklaracijos dėl draugiškų santykių baigiamasis paragrafas skelbia, kad „kiekviena valstybė susilaikys nuo bet kokio veiksmo, kuris suskaldytų kitos valstybės ar šalies nacionalinį vieningumą ir teritorinį vientisumą“⁸⁵. Pasak J. E. Falkowski, ši nuostata tikrai draudžia vienai valstybei kėsintis į kitos valstybės teritorijos vientisumą, bet neriboja tautų veiksmų, įgyvendinant apsisprendimo teisę valstybėje, kurioje jos egzistuoja⁸⁶. Taigi, J. E. Falkowski pateikia gana drąsų požiūrį į laisvo tautų apsisprendimo ir teritorijos vientisumo principų santykį: pastarasis bus pažeistas tik tuomet, jei viena valstybė kėsinsis į kitos teritorijos vientisumą, tuo tarpu, tautos, esančios valstybės viduje, yra laisvos nustatyti savo statusą, net jeigu tai reikštų jų atsiskyrimą, nes tokios teisės neigimas bylotų, kad vyriausybė ignoruoja atitinkamos tautos interesus. Daug nuosaikesnis su savo išvadomis yra P. Nanda, teigdamas, kad Deklaracijos dėl draugiškų santykių nuostatos reiškia, kad „valstybė privalo turėti vyriausybę, atstovaujančią visus gyventojus, jeigu ji nori įgyti teisę saugoti savo teritorijos vientisumą nuo atsiskyrimo“⁸⁷. Taigi, skirtingai nei J. E. Falkowski, P. Nanda aiškinimu, jeigu valstybės vyriausybė nepripažįsta tautos, sudarančios mažumą, teisės atsiskirti, tai automatiškai nereiškia, kad ji neatstovauja šalies gyventojų. P. Nanda mintį pratęsia H. Hannum, teigdamas, kad „vyriausybė nebus laikoma atstovaujančia visus gyventojus, jeigu ji formaliai rasės, tikėjimo ar odos spalvos pagrindu apribos tam tikros grupės galimybę dalyvauti politiniuose procesuose. Galiausiai, valstybė su demokratine nediskriminacine balsavimo sistema, kurios politiniame gyvenime dominuoja etninė dauguma, nebus laikoma neatstovaujančia Deklaracijos dėl draugiškų santykių prasme“⁸⁸.

H. Hannum pažymi, kad nors Deklaracija dėl draugiškų santykių nepateikia „tautos“ apibrėžimo, tačiau jos nuostatos neleidžia teigti, kad laisvo tautų apsisprendimo teisę ketinta suteikti kiekvienai etniškai atskirai tautai valstybės viduje⁸⁹. Deklaracijoje dėl draugiškų santykių nustatyta, kad „kolonijinė teritorija ar kita nesavavaldi teritorija pagal Chartiją turi atskirą ir skirtingą nuo ją administruojančios valstybės statusą; ir toks atskiras ir skirtingas statusas pagal Chartiją egzistuos tol, kol kolonijos ar nesavavaldžios teritorijos tauta įgyvendins apsisprendimo

⁸⁴ Idem.

⁸⁵ Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV). //Idem.

⁸⁶ Falkowski, J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// Idem.

⁸⁷ Nanda P. Ved .Self-determination and secession under international law//Idem.

⁸⁸ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

⁸⁹ Idem.

teisę...⁹⁰. H. Hannum nuomone, „toks skirtingo kolonijos ar kitos nesavavaldžios teritorijos statuso paminėjimas daro užuominą apie ribotą apsisprendimo teisės apimtį. Taip pat vienaskaitos formos žodžio „tauta“ vartojimas minėtame paragrafe leidžia teigti, kad įvairios mažumos teritorijoje nesinaudoja ta pačia apsisprendimo teise, kuri priskiriama tautai kaip visumai“⁹¹. Tačiau, aptariamame dokumente valstybės įpareigojamos skatinti tautų apsisprendimo principo įgyvendinimą, siekiant „greitos kolonializmo pabaigos, atsižvelgiant į susijusių tautų laisvai išreikštą valią; turint omenyje, kad tautų pajungimas svetimšalių valdžiai, viešpatavimui ir išnaudojimui reiškia principo pažeidimą bei pagrindinių žmogaus teisių paneigimą ir prieštarauja Chartijai“⁹². Pasak C. J. Irons, pastarasis tikslas įrodo, kad „principą ketinta taikyti kolonijinėms situacijoms ir tautoms, esančioms „svetimšalių valdžioje“⁹³. Tai, kad Deklaracija dėl draugiškų santykių išplečia laisvo tautų apsisprendimo principo apimtį už kolonijinių teritorijų ribų, įrodo ir 7 jos principas (dėl jėgos naudojimo), kuris pripažįsta išsivaduojamosios kovos teisę tautoms, gyvenančioms „kolonijiniame ar rasistiniame režime ar patiriančioms kitų formų svetimšalių viešpatavimą“⁹⁴. Panašią išvadą daro ir A. Cassese, teigdamas, kad „Deklaracija dėl draugiškų santykių nustato dvi situacijas, leidžiančias įgyvendinti apsisprendimo teisę: kolonializmą ir tautų pajungimą svetimai valdžiai, šios valdžios viešpatavimui ar išnaudojimui“⁹⁵. „Toks pajungimas, viešpatavimas ar išnaudojimas gali egzistuoti ir už kolonijinės sistemos“⁹⁶. Apsisprendimo teisės įgyvendinimas pastarojoje situacijoje reikštų prievartinės valdžios nuvertimą⁹⁷.

Deklaracijos dėl draugiškų santykių teksto analizė leidžia padaryti keleriopas išvadas. Visų pirma, akivaizdu, kad tautų apsisprendimo teisė yra suteikiama kolonijinėms ir nesavavaldžių teritorijų tautoms ir, šiuo atveju, siejama su visais konkrečios teritorijos gyventojais, o ne atskiromis tautomis joje. Tačiau, skirtingai nei 1960 m. Generalinės Asamblėjos rezoliucijos, Deklaracija dėl draugiškų santykių išplečia laisvo tautų apsisprendimo principo ribas, suteikdama apsisprendimo teisę tautoms, patiriančioms svetimšalių priespaudą (pavergimą, viešpatavimą ar išnaudojimą). Kitais atvejais pirmenybė suteikiama teritorijos vientisumo principui, darant vienintelę išimtį, – jeigu konkrečios valstybės vyriausybė

⁹⁰ Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV). //Idem.

⁹¹ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

⁹² Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV). //Idem.

⁹³ Irons J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

⁹⁴ Idem.

⁹⁵ Cassese A. Self-determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem.P. 90.

⁹⁶ Idem.

⁹⁷ Idem.P. 130.

neatstovauja visų šalies gyventojų. Tokiu būdu mažumoms valstybės viduje suteikiama laisvo tautų apsisprendimo teisė, tačiau tik ribota prasme, t.y., jos turi teisę būti atstovaujamos ir nepatirti diskriminacinės valdžios priespaudos („vidinis“ apsisprendimo principas).

Nors Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos rezoliucijos nesukuria teisės, vieningas rezoliucijų 1514 (XV) ir 2625 (XXV) priėmimas byloja apie apsisprendimo teisės pripažinimą ir reikšmę dekolonizacijos laikotarpiu. Be to, jos gali būti vertinamos kaip autoritetingos Jungtinių Tautų Chartijos nuostatų interpretacijos.

1.3.3. 1966 M. TARPTAUTINIAI ŽMOGAUS TEISIŲ PAKTAI

1966 m. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas bei Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas svarbūs tuo, kad jie, skirtingai nei aukščiau analizuotos Generalinės Asamblėjos rezoliucijos, turi privalomą galią juos ratifikavusioms valstybėms. Tiek Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, tiek Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas turi identiškus pirmuosius straipsnius: „visos tautos turi apsisprendimo teisę. Remdamosi šia teise, jos laisvai nustato savo politinį statusą ir laisvai vykdo savo ekonominę, socialinę ir kultūrinę plėtrą. [...] Valstybės, šio Pakto Šalys, įskaitant valstybes, atsakingas už nesavarankiškų⁹⁸ ir globojamų teritorijų valdymą, skatina apsisprendimo teisės įgyvendinimą ir gerbia šią teisę pagal Jungtinių Tautų Chartijos nuostatas“⁹⁹.

E. J. Falkowski nuomone tai, kad tautų apsisprendimo teisė įtvirtinama vienoduose pirmuose Paktų straipsniuose „atspindi ypatingą šios teisės svarbą“¹⁰⁰. 1 straipsnis suformuluotas esamuoju laiku, o tai, pasak E. J. Falkowski, reiškia, kad „apsisprendimas yra nuolatinė, besitęsianti teisė, ir ne tokia žmonių teisė kuria galima pasinaudoti vieną kartą“¹⁰¹. Trečias straipsnio paragrafas „netiesiogiai pripažįsta apsisprendimo principo viršenybę teritorijos vientisumo principui“, nes „jeigu pirmenybė būtų teikiama teritorijos vientisumo principui, tikrai nesavavaldžios ir globos teritorijos turėtų tokią pareigą (pareigą skatinti apsisprendimo teisės įgyvendinimą, – aut. past.)“¹⁰². H. Hannum nėra toks kategoriškas ir cituoja tuometinio Žmogaus teisių skyriaus direktoriaus John P. Humphrey žodžius, kad nepaisant plačios 1 straipsnio formuluotės, apsisprendimo teisė „Jungtinių Tautų doktrinoje turi būti suprantama kaip teisė,

⁹⁸ Lietuviškame Paktų vertime anglišką žodis „non-self-governing“ verčiamas kaip „nesavarankiškos“ teritorijos. Mūsų manymu, tikslesnis vertimas būtų „nesavavaldžios“ arba „nepasiekusios pilnos savivaldos“ teritorijos.

⁹⁹ Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, 1966 m. gruodžio 19 d. // Valstybės Žinios, Nr. 77-3288, 2002; Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas, 1966 m. gruodžio 19 d. // Valstybės Žinios, Nr. 77-3290, 2002.

¹⁰⁰ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective // Idem.

¹⁰¹ Idem.

¹⁰² Idem.

priklausanti kolonijinėms tautoms, kuri gali būti sėkmingai įgyvendinama tik vieną kartą [...], ir kuri neapima atsiskyrimo teisės“¹⁰³. Kita vertus, Trečiojo komiteto ataskaitoje Generalinei Asamblėjai pateikta gana prieštaringa debatų dėl 1 straipsnio santrauka: nors „diskusijos dėl 1 straipsnio, susieto su apsisprendimo klausimu, daugiausiai vyko dėl kolonijinių reikalų, tačiau tikrai dėl to, kad nesavavaldžių ir globojamų teritorijų tautos dar nebuvo pasiekusios nepriklausomybės. Teisė Paktuose būtų paskelbta kaip universali ir amžina. Pavojus dėl straipsnio įtraukimo buvo perdėtas. Tiesa, kad teise gali būti ir buvo piktnaudžiaujama, bet tai jos neanuliavo. Skelbta, kad šis straipsnis nesusijęs su mažumomis ar atsiskyrimo teise, ir terminai „tautos“ ir „šalys“, kurie įtraukti į Komisijos projektą neapėmė šių klausimų“¹⁰⁴. Vadinasi, šioje Komiteto ataskaitoje, viena vertus, pripažintas tautų apsisprendimo teisės visuotinumai, kita vertus, pabrėžta, kad ji netaikoma mažumoms bei neapima galimybės atsiskirti. Pasak, A. Cassese, mažumoms yra skiriamas Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 27 straipsnis¹⁰⁵, ir jos nepatenka į 1 straipsnio apimtį¹⁰⁶

Taigi, tarptautiniai žmogaus teisių paktai, iš esmės, nepateikė jokių konkretesnių nuorodų, kurios leistų konkretizuoti laisvo tautų apsisprendimo principo ribas. Be to, skirtingai nei ankstesniuose Jungtinių Tautų dokumentuose, Paktuose nėra išspręstas laisvo tautų apsisprendimo ir teritorijos vientisumo principų santykis. Nors 1 straipsnio 1 paragrafo formuluotė su nuoroda į „visas tautas“, ir tai, kad šis straipsnis randasi žmogaus teisių sutartyse byloja apie šios nuostatos visuotinumą, Paktų parengiamųjų darbų analizė bei jų istorinis kontekstas leidžia daryti išvadą, kad nepriklausomų valstybių tautų teisė atsiskirti palikta už apsisprendimo teisės ribų. „Visų“ tautų teisė „laisvai“ nustatyti savo politinį statusą reiškė „vidinio“ laisvo tautų apsisprendimo principo, kuris plačiau nagrinėjamas antroje darbo dalyje, pripažinimą.

1.3.4. EUROPOS SAUGUMO IR BENDRADARBIAVIMO KONFERENCIJOS BAIGIAMASIS AKTAS

1975 m. Helsinkyje 35 valstybių pasirašytas Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos Baigiamasis Aktas (toliau – Helsinkio baigiamasis aktas) yra greičiau regioninis,

¹⁰³ Op. cit: Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹⁰⁴ Op. cit: Idem.

¹⁰⁵ 27 str. skelbia: „Tose valstybėse, kur yra tautinių, religinių ir kalbinių mažumų, asmenims, priklausantiems tokioms mažumoms, negali būti atimta teisė drauge su kitais jų grupės nariais turėti savo kultūrą, išpažinti ir praktikuoti savo religiją ar vartoti gimtąją kalbą“.

¹⁰⁶ Cassese A. Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.62.

politinis dokumentas, nei universali, teisiškai įpareigojanti sutartis¹⁰⁷. Vis dėlto jis demonstruoja sutarimą dėl tam tikrų klausimų tarp Vakarų ir Sovietų bloko¹⁰⁸. Dešimties principų, reguliuojančių santykius tarp Dalyvaujančių valstybių, deklaracijos VIII principas nustato: „remiantis lygių teisių ir tautų apsisprendimo principu, visos tautos visada turi teisę laisvai nustatyti kada ir kaip nori jų vidinį ir išorinį politinį statusą, be išorinio įsikišimo, ir siekti, kaip jos nori, jų politinio, ekonominio, socialinio ir kultūrinio vystymosi“¹⁰⁹.

Ypatinga minėtos nuostatos formuluotė, įtvirtinanti taisyklę, kad „visos“ tautos „visada“ turi teisę nustatyti savo vidinį bei išorinį politinį statusą, rodos, išeina toli už ankstesnių tarptautinių dokumentų nuostatų dėl apsisprendimo teisės ribų, tačiau atidesnė Helsinkio baigiamojo akto ir pačios konferencijos analizė įrodo, kad apsisprendimo teisė vėl suvokta ribotai. Visų pirma, Helsinkio baigiamojo akto VIII principas turi būti suvokiamas sienų neliečiamumo (III principas) ir valstybių teritorijos vientisumo (IV principas) principų kontekste. Helsinkio baigiamajame akte reikalaujama, kad valstybės gerbtų tautų apsisprendimo teisę, „visuomet veikdamos sutinkamai su Jungtinių Tautų Chartijos principais ir svarbiausiomis tarptautinės teisės normomis, apimant tas, kurios susijusios su valstybių teritorijų vientisumu“¹¹⁰. Be to, Helsinkio baigiamasis aktas taip pat nepateikia „tautos“ apibrėžimo. K. J. Irons nuomone, „akivaizdus prioriteto teritorijos vientisumo principui suteikimas leidžia teigti, kad tautų, kurioms suteikta apsisprendimo teisė, kategorijos neketinta išplėsti už tų, kurios jau pripažintos atitinkančiomis tarptautinės teisės normas“¹¹¹. H. Hannum teigimu, dokumente nėra jokių nuorodų, kad sub-valstybinės grupės gali nustatyti savo politinį statusą ar siekti politinio ar ekonominio vystymosi, nepriklausomai nuo didesnės valstybių gyventojų dalies paramos¹¹². H. Hannum daro išvadą, kad „Sovietų dominavimo Rytų Europoje iki vėlyvųjų 1980-ųjų kontekste, laisvo tautų apsisprendimo principo formuluotė Helsinkio baigiamajame akte gali būti vertinama, paprasčiausiai, kaip Šaltojo karo vėl patvirtinta valstybės gyventojų teisė būti apsaugotiems nuo išorinės įtakos, pasirenkant savo valdymo formą“¹¹³. Helsinkio konferencijoje nebuvo svarstoma, kad apsisprendimo teisė galėtų pateisinti engiamų mažumų atsiskyrimą¹¹⁴. Diskriminaciją ir spaudimą patiriančių mažumų bei vietinių gyventojų situacijos sprendimas, manyta, rėmėsi pagarbos tradicinėms žmogaus teisėms skatinimu, o ne jų apsisprendimo teisės pripažinimu¹¹⁵.

¹⁰⁷ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹⁰⁸ Idem.

¹⁰⁹ Irons J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

¹¹⁰ Idem.

¹¹¹ Idem.

¹¹² Idem.

¹¹³ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹¹⁴ Idem.

¹¹⁵ Irons J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

Taigi, nepaisant absoliučios laisvo tautų apsisprendimo principo formuluotės 1966 m. Tarptautiniuose žmogaus teisių paktuose ir Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos Baigiamajame akte, apsisprendimo teisė nebuvo ribojama tik kolonijinių teritorijų tautų atžvilgiu, kurios galėjo laisvai nustatyti savo politinį statusą ir siekti ekonominės, socialinės ir kultūrinės plėtros. Tikrai tose situacijose, kur Europos jėgos dominavo nutolusiose teritorijose, kuriose didžioji dalis gyventojų buvo vietiniai, ar bent jau ne metropolijos piliečiai, teritorija laikyta turinčia absoliučią apsisprendimo teisę, - teisę į nepriklausomybę, asociaciją su nepriklausoma šalimi ar integraciją į kitą valstybę.¹¹⁶ Be to, apsisprendimo teisė priklausė tik kolonijinės teritorijos gyventojams, kaip visumai; kadangi atskirų etninių grupių interesuose išvelgta grėsmė tarptautiniam stabilumui ir saugumui, mažumoms apsisprendimo teisė nesuteikta.

1.3.5. LAISVO TAUTŲ APSISPRENDIMO PRINCIPAS POKOLONIJINIŲ LAIKOTARPIU

Dekolonizacijos procese atsiradusių valstybių sienos sutapo su buvusių kolonijų ribomis, nubrėžtomis kolonijinių jėgų, nepaisant etninių grupių pasiskirstymo, o tai lėmė naujų daugiataučių valstybių sukūrimą¹¹⁷. Taigi, po dekolonizacijos buvusių kolonijų teritorijose kilo antra siekio įgyvendinti apsisprendimo teisę banga. Tokiame pokolonijiniame¹¹⁸ kontekste apsisprendimo teisė sulyginta su atsiskyrimu nuo valstybės. Iš kilo klausimas, ar apsisprendimo principas liko gyvybingas pokolonijiniu laikotarpiu?

Atsakyti į šį klausimą padeda Jungtinių Tautų pozicija Katangos ir Biafros atžvilgiu. 1960 m. Kongui tapus nepriklausoma valstybe, Katangos provincija paskelbė apie savo nepriklausomybę nuo likusios Kongo dalies. Kongas nebuvo suinteresuotas leisti atsiskirti gamtiniais ištekliais turtingai teritorijai¹¹⁹. Jungtinės Tautos akivaizdžiai palaikė Kongo pusę, pasiūsdamos į Kongo teritoriją karines pajėgas. Po šios operacijos Saugumo Taryba paskelbė rezoliuciją, pakartodama, kad vienas iš Jungtinių Tautų intervencijos tikslų buvo „išsaugoti Kongo Respublikos teritorijos vientisumą ir politinę nepriklausomybę“¹²⁰. Saugumo Taryba atmetė Katangos pretenziją tapti suverenia nepriklausoma valstybe. Jungtinių Tautų karinių

¹¹⁶ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹¹⁷ P.vz., Kenijos ir Tanzanijos siena dirbtinai perskyrė masajų tautą. Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states// idem.

¹¹⁸ Nors negalime teigti, kad dekolonizacija pasibaigusi, kadangi vis dar yra nesavavaldžių teritorijų, terminą „pokolonijinis“ vartojame, kalbėdami apie naujus tautinius neramumus buvusių kolonijų teritorijose.

¹¹⁹ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

¹²⁰ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

pajėgų pagalba Katangos separatistinė kova buvo nuslopinta. Po šio atvejo sekė civilinis karas Nigerijoje. Ibo tauta siekė atsiskirti nuo Nigerijos ir sukurti nepriklausomą Biafros valstybę. 1967 m. paskelbta Biafros nepriklausomybė truko vos trejus metus. Tik penkios valstybės (Tanzanija, Gabonas, Dramblio Kaulo Krantas, Zambija ir Haitis) oficialiai pripažino Biafros nepriklausomybę¹²¹. Aukščiausiasis Afrikos Vienybės Organizacijos organas, Valstybių ir vyriausybių viršūnių asamblėja, pasmerkė ketinimus sukurti nepriklausomą Biafros valstybę ir dar kartą patvirtino „ištikimybę ir pagarbą suvereniteto ir teritorijos vientisumo principui“¹²². Atsiskyrimo teisės nepripažinimas ir siekis išsaugoti dirbtinai sukurtą kolonijinį tautų konglomeratą baigėsi genocidu, - Biafra pralaimėjo savo kovą prieš Nigeriją, tačiau tik po masinio bado ir kone milijono ibo tautos žmonių mirčių¹²³. Trečiasis Jungtinių Tautų Generalinis sekretorius U Thant 1970 m. paklaustas, ar nemato prieštaravimo tarp laisvo tautų apsisprendimo principo ir Nigerijos pozicijos Biafros atžvilgiu, atsakė, kad „kalbant apie atsiskyrimo nuo valstybės narės klausimą, Jungtinių tautų požiūris yra vienareikšmis. Kaip tarptautinė organizacija, jungtinės Tautos niekada nepripažino, nepripažįsta ir nemanau, kad kada nors pripažins dalies valstybės narės teisės atsiskirti“¹²⁴. Šios kategoriškos nuostatos išimtimi dažnai nurodomas Bangladešo pavyzdys kelia abejonių. 1971 m. paskelbtos Bangladešo nepriklausomybės nuo Pakistano nepripažino daugelis Jungtinių Tautų narių. Nors Generalinėje Asamblėjoje Rytų Pakistano karinė spauda buvo viešai pasmerkta, visos demokratinės Vakarų valstybės rėmė Pakistano poziciją. Vis dėlto, galiausiai Bangladešas sulaukė tarptautinės bendrijos pripažinimo, tačiau, kaip teigia H. Hannum, „daugiau dėl Indijos armijos ir Sovietų Sąjungos paramos, o ne apsisprendimo principo dėka“¹²⁵. Jam antrina James Crawford, kurio nuomone, Bangladešas yra ne atsiskyrimo teisės pripažinimo pavyzdys, bet „*fait accompli*“, pasiektas kaip užsienio karinės pagalbos ir ypatingų aplinkybių rezultatas“¹²⁶.

1981 m. priimtos Afrikos žmogaus ir tautų teisių chartijos 20 straipsnyje skelbiama: visos tautos „turės neginčijamą ir neatimamą teisę į apsisprendimą. Jos laisvai nuspręs savo politinį statusą ir sieks ekonominės ir socialinės plėtros pagal laisvai pasirinktą politiką. Kolonizuotos ir priespaudą patiriančios tautos turės teisę išsivaduoti nuo viešpatavimo pančių, pasinaudodami bet kokiais tarptautinės bendruomenės pripažintomis priemonėmis“¹²⁷. Šios nuostatos pokolonijiniu laikotarpiu aiškintos labai siaurai. Issa G. Shivji teigimu, „Afrikos

¹²¹ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹²² Op. cit: Nanda P. Ved. Revisiting self-determination as an International law concept: a major challenge in the Post-cold war era//ILSA Journal of International Comparative Law, 1997.

¹²³ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

¹²⁴ Op. cit: Nanda P. Ved. Self-determination and secession under International law//idem.

¹²⁵ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹²⁶ Op. cit: Horowitz L. Donald. The cracked foundations of the right to secede//Journal of Democracy, 2003.

¹²⁷ Op. cit: idem.

valstybių praktika [...] apsisprendimo principu išskyrė antikolonializmo elementą ir jį suabsoliutino, taip pat išaukštino išvestinius elementus (valstybės suverenitetą ir teritorijos vientisumą) iki svarbiausių principų lygio¹²⁸.

Nepaisant nuolatinių reikalavimų, kurie dažniausiai buvo lydimi ginkluotų susirėmimų, tarptautinė bendrija atsisakė pripažinti buvusių kolonijų tautų atsiskyrimo teisę. Išlaikyti tokią poziciją joms padėjo ir tarptautinės teisės neapibrėžtumas atsiskyrimo teisėtumo klausimu. Jeigu dekolonizacija pademonstravo tarptautinės teisės svarbą ir įtaką, taikiai pereinant nuo kolonijinio valdymo prie savivaldos, tai pokolonijinio laikotarpio neramumai atskleidė visišką tarptautinės teisės bejėgiškumą¹²⁹.

Taigi, išskyrus dekolonizacijos atvejus ir išimtinę Bangladešo situaciją, pusę amžiaus, - laikotarpį po II Pasaulinio karo iki Šaltojo karo pabaigos, - valstybių teritorinės sienos išliko stabilios.

1.4. LAISVO TAUTŲ APSISPRENDIMO PRINCIPAS PO ŠALTOJO KARO

Trečiasis laisvo tautų apsisprendimo principo evoliucijos etapas siejamas su pokomunistinio laikotarpio tautiniais judėjimais.

Naujų klausimų dėl laisvo tautų apsisprendimo principo interpretacijos iškėlė komunizmo pabaigos nulemti politiniai įvykiai Rytų Europoje: Berlyno sienos nugriovimas, Čekoslovakijos pasidalijimas, Sovietų Sąjungos subyrėjimas, o kur dar Jugoslavijos krizė... Valstybių reakcija į šiuos įvykius ženkliai skyrėsi nuo tos, kuria buvo pasitikti pokolonijinių valstybių tautų reikalavimai, todėl dr. Sam Blay juos pavadino „apsisprendimo atvejais pokomunistiniame kontekste“¹³⁰.

Šaltojo karo metu Rytų Europoje ir buvusioje Sovietų Sąjungoje nebuvo galimybės kelti valstybės politinio statuso ar teritorijos ribų klausimų, kadangi siekiai įgyvendinti apsisprendimo teisę buvo nuslopunami diktatoriškų režimų, tačiau po Sovietų Sąjungos subyrėjimo buvusios sąjunginės respublikos tapo pilnavertėmis valstybėmis, o jų atsiskyrimo ar priėmimo į Jungtines Tautas teisėtumu niekas neabejojo.

Lietuvos, Latvijos ir Estijos valstybių nepriklausomybės atkūrimas tapo unikaliu politiniu ir teisiniu reiškiniu: skirtingai nei pokomunistiniu laikotarpiu susikūrusios naujos valstybės, Baltijos šalys skelbė apie savo suvereniteto susigražinimą, t.y., laikėsi pozicijos, kad

¹²⁸ Op. cit: idem.

¹²⁹ Blay Sam. Self-determination: a reassessment in the post-communist era//Denver Journal of International Law and Policy, 1994.

¹³⁰ Idem.

atstatoma senoji nepriklausoma valstybė, o ne sukuriama nauja. Toks nusistatymas buvo grindžiamas identiteto ir tęstinumo teorija, pripažįstant 50 metų trukusią Baltijos šalių aneksiją neteisėta: Molotovo-Ribentropo paktas bei jo realizavimas pažeidė jėgos nenaudojimo, nesikišimo į valstybės vidaus reikalus bei valstybių suverenios lygybės principus, o okupacinės politikos tęsimas prieš Baltijos tautų valią paneigė apsisprendimo teisę.

Prof. Pranas Kūris, kalbėdamas apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, atkreipia dėmesį į tai, kad „nebūdamas 1990 m. kovo 11 d. Akto tarptautiniu teisiniu pagrindu, apsisprendimo principas vis dėlto turi didžiulę politinę reikšmę, stiprina atkurto nepriklausomos valstybės tarptautinę poziciją. Kad lietuvių tautos apsisprendimas buvo neabejotinas ir nedeklaratyvus, patvirtina 1991 m. vasario 9 d. plebiscitas, kurio metu daugiau kaip 3/4 Lietuvos gyventojų slaptu balsavimu pasisakė už tai, kad Lietuvos valstybė būtų nepriklausoma demokratinė respublika“¹³¹.

Baltijos valstybės buvo pripažintos, nors ir uždelstai, kaip atkūrusios nepriklausomybę valstybės, tuo jos skyrėsi nuo buvusių Sovietų Sąjungos bei Jugoslavijos respublikų, kurias tarptautinė bendrija pripažino naujomis valstybėmis.

Sovietų Sąjunga buvo sudaryta iš 15 sąjunginių ir 20 autonominių respublikų, 8 autonominių bei 10 nacionalinių apskričių. Nors sąjunginė respublikos buvo užtikrintos turinčios teisę atsiskirti, V. I. Lenin leido aiškiai suprasti, kad taikus atsiskyrimas nebus įmanomas¹³². Iki pat XX a. 9 dešimtmečio diktatoriška sistema sugebėjo pažaboti separatistines ambicijas. Situaciją pakeitė Sovietų Sąjungos tarptautinės pozicijos susilpnėjimas ir M. Gorbačiovo įvykdytos politinės reformos: „glasnost“ ne tik pripažino kalbos laisvę, bet ir suteikė galimybę tautoms garsiai prabilti apie apsisprendimo teisę, dažniausiai tapatinamą su atsiskyrimu.

Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimas sukėlė domino efektą, ir 1991 m. gruodį konstatuotas Sovietų Sąjungos suirimas; susikūrė 11 nepriklausomų valstybių. Šios šalys ne atsiskyrė nuo Sovietų Sąjungos, bet atsirado kaip jos susiskaldymo rezultatas. Kadangi buvusios sąjunginių respublikų sienos sąmoningai buvo nubrėžtos suskaidant tautines bendruomenes, šių politinių užmačių padarinius kenčia naujai susikūrusios daugiatautės šalys: separatistinės nuotaikos akivaizdžios Moldavijoje, Azerbaidžane, Gruzijoje, Kirgizijoje, Tadžikistane, Ukrainoje ir pačioje Rusijoje¹³³.

¹³¹ Kūris Pranas. Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas ir tarptautinė teisė//ten pat.

¹³² Šią poziciją puikiai iliustruoja V. I. Lenin frazė, kad „skyrybų teisė nėra kvietimas visoms žmonoms palikti jų vyrus“. Op cit: Blay Sam. Self-determination: a reassessment in the post-communist era//idem.

¹³³ Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states// idem.

Rytų ir Vakarų Vokietijos susijungimas „glasnost“ ir „perestroika“ reformų ir bendros liberalizacijos Rytų Europoje kontekste tapo visų politinių įvykių Europoje kulminacija¹³⁴. Vidaus teisės atžvilgiu, susijungimo pagrindas buvo Vokietijos Federacinės Respublikos Konstitucijos nuostatos, leidžiančios teritorijos prisijungimą, bei abiejų Vokietijų sudaryta Susivienijimo sutartis. 1990 m. Vokietijų susijungimą tarptautinė bendruomenė vertino kaip apsisprendimo aktą, neprieštaraujantį tarptautinei teisei, kuri leidžia valstybių susijungimą, jeigu jis remiasi laisvu susijusių valstybių sutikimu bei nepažeidžia tarptautinių įsipareigojimų¹³⁵.

1993 m. taikios Čekoslovakijos skyrybos pademonstravo kitą laisvo tautų apsisprendimo principo aspektą, - tarptautinė teisė nedraudžia taikaus valstybės susiskaldymo ir naujų valstybių susikūrimo senosios vietoje. Kadangi, tiek Sovietų Sąjungos, tiek Čekoslovakijos pasidalijimas rėmėsi taikiu susitarimu, jis nesukūrė precedento smurtinio atsiskyrimo atvejams¹³⁶.

Jugoslavijos respublikoms, Slovėnijai ir Kroatijai, 1991 m. paskelbus nepriklausomybės deklaracijas, Jungtinės Valstijos ir Europos Bendrija palaikė Jugoslavijos vienybę, nors ir prieštaravo federacinės valdžios jėgos panaudojimui. Nors pirminė opozicija dėl šių valstybių pripažinimo rėmėsi galimo politinio nestabilumo Jugoslavijoje ir už jos ribų baime, ji taip pat atitiko ribotą apsisprendimo teisės formuluotę¹³⁷. Vis dėlto, kai tapo aišku, kad vieninga federacija be kraujo praliejimo nebus įmanoma, valstybių pozicija pradėjo keistis. 1991 m. gruodžio 16 d. Europos Bendrijos užsienio reikalų ministrų susitikime patvirtinta „bendra pozicija dėl pripažinimo proceso“, skirta naujoms Sovietų Sąjungos ir Jugoslavijos valstybėms¹³⁸. Ši deklaracija numatė penkis kriterijus, kuriuos turi atitikti naujos valstybės: pagarba pagrindiniams tarptautinės teisės aktams, mažumų teisių garantijos, pagarba sienų neliečiamumui, įsipareigojimų dėl nusiginklavimų prisiėmimas, įsipareigojimas taikiai spręsti atsiskyrimo bei regioninius ginčus. Šių sąlygų prisiėmimas nutiesė kelią naujų valstybių, - Bosnijos-Hercogovinos, Slovėnijos ir Kroatijos, - pripažinimui ir priėmimui 1992 m. į Jungtines Tautas¹³⁹. Nors minėtas sąlygas atitiko ir Makedonija, jos pripažinimą kuriam laikui pristabdė Graikijos pretenzijos dėl šios valstybės pavadinimo. Dr. Zenono Petrausko teigimu, dauguma valstybių Jugoslavijos respublikų atsiskyrimo nesiejo su laisvo tautų apsisprendimo principu o, remdamosi Taikos dėl Jugoslavijos konferencijos įsteigtos Arbitražo komisijos išvada, kad „Jugoslavijos Socialistinė Federacinė Respublika yra iširimo stadijoje“, vertino kaip valstybės

¹³⁴ Blay Sam. Self-determination: a reassessment in the post-communist era//idem.

¹³⁵ Idem.

¹³⁶ Hannum Hurst. Rethinking self-determination // idem.

¹³⁷ Idem.

¹³⁸ Idem.

¹³⁹ Blay Sam. Self-determination: a reassessment in the post-communist era // idem.

faktinio iširimo padarinį¹⁴⁰. Arbitražo komisija naujų valstybių sienoms sureguliuoti pasiūlė *uti possidetis* principą, kuris, skirtingai nei dekolonizacijos atveju, buvo taikomas federacinių valstybių vidaus sienoms¹⁴¹. Taigi, kai Jugoslavija pradėjo „byrėti“ nebuvo paisoma, kad jos vidinės sienos tarp federacinių vienetų nesutapo su etninėmis bei kultūrinėmis ribomis, o tai lėmė naujus etninius konfliktus. Klausimas, ar tikėtinas Kosovo atsiskyrimas ir jo nepriklausomybės tarptautinis pripažinimas, nepaisant Serbijos prieštaravimų, taps precedentu Pietų Osetijai, Padniestrei bei kitoms panašioms teritorijoms, lieka atviras.

Taigi, Šaltojo karo pabaigą sekę Rytų Europos teritoriniai pertvarkymai tapo tikru iššūkiu tarptautinei bendruomenei ir privertė iš naujo įvertinti laisvo tautų apsisprendimo principo turinį. Tapo akivaizdu, kad apsisprendimo teisė peržengė dekolonizacijos ribas, tačiau iškilo naujų klausimų dėl laisvo tautų apsisprendimo principo apimtys. Sekančioje darbo dalyje, remdamiesi atlikta laisvo tautų apsisprendimo principo vystymosi tarptautinėje teisėje ir praktikoje analize, bandysime sukonkretinti šio principo ribas, t.y., išsiaiškinti, kokias teises jis apima.

2. LAISVO TAUTŲ APSISPSENDIMO PRINCIPO ĮGYVENDINIMO RIBOS

Tarptautinės teisės teorijoje visuotinai pripažįstamas laisvo tautų apsisprendimo principo dualumas: „vidinis“ bei „išorinis“ laisvo tautų apsisprendimo principas (arba tiesiog „vidinis“ bei „išorinis“ apsisprendimas). V. P. Nanda teigimu, „vidinis“ laisvo tautų apsisprendimo principas reguliuoja santykius bendruomenėje tarp tų, kas valdo ir tų, kurie yra valdomi, tuo tarpu, „išorinis“ apsisprendimas siejamas su santykiais tarp bendruomenės ir likusio pasaulio¹⁴².

2.1. „VIDINIS“ LAISVO TAUTŲ APSISPSENDIMO PRINCIPAS

Laisvo tautų apsisprendimo principo vystymosi istorijos apžvalga atskleidė, kad šis principas gimė kaip idėja, kad valdžios legitimumas kyla iš tautos valios. Tapęs Amerikos bei Prancūzijos revoliucijų varomąją jėgą, šis principas virto prezidento W. Wilson idealu.

¹⁴⁰ Petrauskas Zenonas. Naujoji tarptautinė tvarka ir Balkanų sindromas // Politologija, 2001.

¹⁴¹ Ten pat.

¹⁴² Nanda P. Ved. Revisiting self-determination as an international law concept: a major challenge in the Post-cold war era//ILSA Journal of International and Comparative Law, 1997; Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

Galiausiai, tautos, kaip valdžios šaltinio, idėja buvo įtvirtinta daugelyje tarptautinės teisės aktų. Taigi, laisvo tautų apsisprendimo principo pradžia siejama su „vidiniu“ jo aspektu.

Pasak A. Cassese, „vidinis“ apsisprendimas reiškia teisę į tikrą savivaldą, t.y., tautos teisę laisvai pasirinkti savo politinį ir ekonominį režimą – tai yra kur kas daugiau, nei rinktis iš to, kas yra siūloma, galimas dalykas, tikrai iš vienos politinės ar ekonominės pozicijos“¹⁴³. C. J. Irons „vidinį“ apsisprendimo principą apibrėžia, kaip „politinės valdžios formos susijusioje teritorijoje pasirinkimą“¹⁴⁴. Dar abstraktesnę „vidinio“ apsisprendimo formuluotę pateikia Amerikos žmogaus teisių komisijos narė Christina M. Cerna, teigdama, kad tai yra „tautos teisė laisvai nulemti savo politinį statusą“¹⁴⁵.

Kadangi valdžios legitimumas glaudžiai susijęs su jos pasirinkimo procesu, tarptautiniuose aktuose įtvirtintos politinės ir pilietinės teisės laikomos „vidinio“ apsisprendimo garantais. Pvz., Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 21 str. nustato: „kiekvienas turi teisę tiesiogiai arba per laisvai išrinktus atstovus dalyvauti valdant savo šalį. Žmonių valia yra valstybės valdžios pagrindas; ši valia reiškiamą periodiškose ir teisinguose rinkimuose, rengiamuose remiantis visuotine bei lygia rinkimų teise ir vykdomuose slaptu balsavimu arba lygiaverte laisvo balsavimo tvarka“¹⁴⁶. Taigi, Visuotinė žmogaus teisių deklaracija nustato procedūrinius reikalavimus, siekiant nustatyti tautos valią.

1966 m. Tarptautinių žmogaus teisių paktų 1 straipsnio 1 dalis skelbia: „visos tautos turi apsisprendimo teisę. Remdamosi šia teise, jos laisvai nustato savo politinį statusą ir laisvai vykdo savo ekonominę, socialinę ir kultūrinę plėtrą“¹⁴⁷. A. Cassese teigimu, ši nuostata „reikalauja, kad tauta rinktųsi įstatymų leidybos organus bei politinius lyderius laisvi nuo bet kokių manipuliacijų ar netinkamos vietinės valdžios įtakos“¹⁴⁸. Siekiant konkretizuoti šį reikalavimą, reikia remtis kitomis Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto nuostatomis: teise į saviraiškos laisvę (19 str.), taikių susirinkimų teise (21 str.), teise laisvai jungtis į asociacijas (22 str.), teise balsuoti ir dalyvauti tvarkant viešuosius reikalus tiek tiesiogiai, tiek per laisvai išrinktus atstovus (25 str.). „Tik tuomet kai kiekvienam individui yra užtikrinamos visos šios teisės, galima teigti, kad visa tauta įgyvendina „vidinį“ apsisprendimo principą“¹⁴⁹.

¹⁴³ Cassese A.. Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.101.

¹⁴⁴ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

¹⁴⁵ Cerna M. Christina. The case of Haiti before the Organization of American States//American Society of International Law Proceedings//1992.

¹⁴⁶ Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, 1948 m. gruodžio 10 d.// Valstybės Žinios, Nr. 68-2497, 2006;

¹⁴⁷ Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, 1966 m. gruodžio 19 d. //ten pat; Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas, 1966 m. gruodžio 19 d. // ten pat.

¹⁴⁸ Cassese A.. Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.53.

¹⁴⁹ Idem, P.53.

Tiesioginis ryšys tarp apsisprendimo ir valdžios formos nustatomas 1970 m. Deklaracijoje dėl draugiškų santykių, kuri nustato, kad „tautų laisvo apsisprendimo principas negali būti aiškinamas tokiu būdu, kad leistų ar skatintų kokius nors veiksmus, kuriais būtų [...] pažeidžiami suverenios ir nepriklausomos valstybės teritorijos vientisumas ar politinė vienybė, kai ši valstybė [...] turi valdžią, atstovaujančią visus tai teritorijai priklausančius gyventojus, nedarant skirtumo dėl rasės, tikėjimo ar odos spalvos“¹⁵⁰. Nors Deklaracija dėl draugiškų santykių nepaaiškina kas yra „valdžia, atstovaujanti visus gyventojus“, tačiau leidžia suprasti, kad ji negali būti diskriminacinė ir turi remtis lygių teisių principu¹⁵¹.

A. Cassese teigimu, „Jungtinių Tautų praktika po 1970 m. įrodo, kad „vidinio“ apsisprendimo suteikimas rasinėms grupėms, persekiojamoms centrinės valdžios, tapo paprotine tarptautine teise“¹⁵². Tuo tarpu, C. J. Irons atkreipia dėmesį į tai, kad praktikoje diskriminacinio režimo draudimas yra „interpretuojamas labai siaurai ir taikomas tik tokioms situacijoms, kai mažuma (paprastai europiečiai) akivaizdžiai pavergia daugumą (paprastai ne europiečius)“¹⁵³. Ši C. J. Irons teiginį patvirtina Pietų Rodezijos ar Pietų Afrikos atvejai.

Apskritai, tiek Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, tiek 1966 m. Tarptautiniai žmogaus teisių paktai „vidinio“ apsisprendimo teisę sieja su laisvu tautos pasirinkimu, bet ne su konkrečiu rezultatu. Atstovaujamoji valdžia gali būti apibrėžiama skirtingai. Vis dėlto, pastaruoju metu akivaizdi demokratinės valdžios idėjos sklaida.

2.1.2. LAISVO APSISPRENDIMO TEISĖ IR TEISĖ Į DEMOKRATIJĄ

Tarptautinės teisės doktrinoje „vidinis“ apsisprendimo principas dažnai tapatinamas su teise į demokratiją, t.y., demokratinis apsisprendimo procesas tapatinamas su atitinkama pabaiga, - demokratija¹⁵⁴. Pvz., A. Cassese teigia, kad „Vidinis“ politinis apsisprendimas yra teisė laisvai pasirinkti valdžią ir turėti tokią valdžią, kuri, kai išrinkta, nebūtų [...] autoritarinė. To gali būti pasiekta tik tai tuomet, kai valstybė pilnai gerbia ir garantuoja tas pilietines ir politines individų teises, kurios įgalina tautą laisvai ir pastoviai išreikšti savo valią“¹⁵⁵. Prof. Thomas M. Franck

¹⁵⁰ Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV). //Idem.

¹⁵¹ Irons J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

¹⁵² Cassese A.. Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.120-121.

¹⁵³ Irons J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

¹⁵⁴ Nanda P. Ved. Revisiting self-determination as an international law concept: a major challenge in the Post-cold war era//idem; Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹⁵⁵ Cassese A.. Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.102.

įsitikinęs, kad apsisprendimo principas reiškia tautos teisę „demokratiškai būdu nulemti savo bendrą politinę ateitį, ir todėl yra teisės į demokratiją pagrindas“¹⁵⁶.

A. E. Eckert su tokia nuomone nesutinka ir teigia, kad „apsisprendimo teisė niekada nebuvo tolygi vienam politiniam rezultatui, todėl jos sulyginimas su demokratija iškreipia apsisprendimo turinį“¹⁵⁷. Autorė toliau aiškina, kad „teiginys, jog tauta privalo nuspręsti būti laisva, kas būdinga liberalios demokratijos modeliui, akivaizdžiai suvaržo jos teisę laisvai priimti sprendimą dėl savo politinio statuso“¹⁵⁸. Vadinasi, kai tautai sudaromos sąlygos laisvai apsispręsti, yra įgyvendinami „vidinio“ apsisprendimo teisės tikslai, ir sprendimas ne demokratijos naudai turi būti gerbiamas.

Teisės į demokratiją rėmėjai tvirtina, kad Vakarų liberalioji demokratija yra taikos ir žmogaus teisių apsaugos garantas, todėl pateisinama kitų valstybių intervencija, siekiant atstatyti nuverstas demokratijas, ar sukurti naujas¹⁵⁹. Prof. Donald L. Horowitz su tokiu požiūriu nesutinka ir teigia, kad „teisės į demokratinį valdymą primygtinis agitavimas stato į pavojų tarptautinės teisės visuotinumą“¹⁶⁰. Nepaisant plėtros po Šaltojo karo, egzistuoja beveik tiek pat autoritarinių, kiek ir demokratiškų valstybių. Jeigu norima sustiprinti tarptautinės teisės įtaką valstybių elgesiui, o tai yra būtina, norint sumažinti ir reguliuoti tarptautinius konfliktus bei garantuoti tarptautinius susitarimus, negalima tuo pačiu pakirsti beveik pusės subjektų valdymo struktūrų¹⁶¹. 2003 m. invazija į Iraką yra puiki pavojaus, kuri kelia intervencija, iliustracija: pakeitus režimą nepavyko užtikrinti net stabilumo, jau nekalbant apie demokratiją.

2.2. „IŠORINIS“ LAISVO TAUTŲ APSISPSENDIMO PRINCIPAS

„Išorinis“ apsisprendimas yra „sprendimas dėl tautos būsimo statuso kitų tautų ir valstybių atžvilgiu“¹⁶². Kitaip tariant, tai yra tautos teisė nustatyti savo tarptautinį statusą.

Valstybės, įgyvendinančios apsisprendimo teisę, atžvilgiu „išorinis“ apsisprendimas reiškia *status quo* – teritorijos vientisumo ir valstybės nepriklausomybės išlaikymą. Nors, žinoma, valstybė gali pasirinkti kitokią „išorinio“ apsisprendimo įgyvendinimo variantą (pvz., susijungti

¹⁵⁶ Op. cit: Eckert E. Amy. Free determination or the determination to be free? Self-determination and the democratic entitlement//idem.

¹⁵⁷Eckert E. Amy. Free determination or the determination to be free? Self-determination and the democratic entitlement//idem.

¹⁵⁸ Idem.

¹⁵⁹ Idem.

¹⁶⁰ Horowitz L. Donald. The cracked foundations of the right to secede//Journal of Democracy, 2003.

¹⁶¹ Idem.

¹⁶² Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

su kita valstybe), nes toks valstybės savanoriškas pasirinkimas nepažeistų teritorijos vientisumo principo.

Nesavavaldžių teritorijų atveju, „išorinis“ apsisprendimas reiškia išsivadavimą nuo svetimšalių valdžios. Kaip minėjome, Generalinės Asamblėjos Rezoliucijoje 1541 (XV) nustatyta, kad nesavavaldi teritorija pagal Chartijos IX skyrių gali pasiekti savivaldą tapdama suverenia nepriklausoma valstybe, pasirinkdama laisvą asociaciją su nepriklausoma valstybe ar integraciją, tapdama nepriklausomos valstybės dalimi¹⁶³. 1970 m. Deklaracija dėl draugiškų santykių išplėtė šias apsisprendimo įgyvendinimo galimybes, nustatydamas, kad galimas bet koks, laisvai tautos pasirinktas, politinis statusas¹⁶⁴. „Asociacija“ reiškia, kad asocijuotoji valstybė yra savarankiška vidaus klausimais, o nepriklausoma valstybė, su kuria ji yra asocijuota, yra atsakinga už užsienio reikalus ir gynybą¹⁶⁵. Laisva asociacija su kita valstybe reikalauja „laisvo ir savanoriško pasirinkimo [...] išreikšto per atvirą ir demokratinį procesą“¹⁶⁶. „Integracija“ reiškia, kad teritorija tampa nepriklausomos valstybės dalimi, kaip Aliaska ar Havajai tapo JAV dalimi¹⁶⁷. Integracija turi būti pagrįsta „visiška teritorijos ir valstybės, prie kurios prisijungiama, tautų lygybe“¹⁶⁸. Be to, integracija galima tik tuomet, jei teritorija pasiekė „aukštesnio savivaldos lygio su laisvomis politinėmis institucijomis“, ir, jeigu integracija pasirinkta, remiantis „nešališkai įgyvendinamu ir paremtu visuotine balsavimo teise demokratinio procesu“¹⁶⁹. Palyginimui, teritorijai, norinčiai tapti nepriklausoma valstybe, nėra nustatyta jokių procedūrinių reikalavimų, galbūt dėl to, kad yra mažesnis pavojus, kad toks rezultatas bus įtakojamas buvusių kolonijinių jėgų.

C. J. Irons nuomone, jeigu pasirenkama kita nei nepriklausomos valstybės sukūrimo galimybė, nepriklausomybė išlieka galimu pasirinkimu ateityje¹⁷⁰. Toks teiginys kelia abejonių, kadangi, buvusiai kolonijai pasirinkus integraciją ar asociaciją su nepriklausoma valstybe, „išorinio“ apsisprendimo teisę gali įgyvendinti tik visa valstybė, bet ne jos dalis, nebent valstybė suteiktų jai tokią teisę. Todėl įtikinamesnis yra J. E. Falkowski tvirtinimas, kad „išorinė“ apsisprendimo teisė yra vienkartinė¹⁷¹.

¹⁶³ UN General Assembly Resolution 1541 (XV), 15 December 1960.

¹⁶⁴ Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV). //Idem.

¹⁶⁵ Akehurst Michael, Malanczuk Peter, Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas// Vilnius: Eugrimas, 2000.P. 396.

¹⁶⁶ UN General Assembly Resolution 1541 (XV), 15 December 1960.

¹⁶⁷ Akehurst Michael, Malanczuk Peter, Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas//idem.

¹⁶⁸ UN General Assembly Resolution 1541 (XV), 15 December 1960.

¹⁶⁹ Idem.

¹⁷⁰ Irons J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

¹⁷¹ Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective// idem.

Įvykiai po šaltojo karo pabaigos privertė persvarstyti laisvo tautų apsisprendimo principo turinį, didžiausią dėmesį skiriant atsiskyrimo teisės klausimui.

2.2.1. LAISVO TAUTŲ APSISPRENDIMO PRINCIPAS IR TEISĖ ATSISKIRTI

Ar šiuolaikinė tarptautinė teisė pripažįsta teisę atsiskirti kaip laisvo tautų apsisprendimo principo sudedamąją dalį? Atsakymą apsunkina skirtingos tarptautinės teisės specialistų pozicijos, kuriose persipynę teisiniai, moraliniai ir politiniai argumentai. Svarbu pažymėti, kad atsiskyrimo teisė nėra įtvirtinta nei viename tarptautiniame dokumente, todėl pritarime H. Hannum ir A. P. Rubin požiūriui, kad pozityvios atsiskyrimo teisės nėra¹⁷². Vis dėlto, tam tikrais atvejais, autorių teigimu, atiskyrimas turėtų būti pripažįstamas, jei ne teisėtu, tai bent pateisinamu. Galime išskirti kelis tarptautinės teisės specialistų argumentus atsiskyrimo teisės pripažinimo naudai.

Pirmasis argumentas, sulaukiantis vis didesnio tarptautinės bendruomenės dėmesio, remiasi žmogaus teisių apsaugos sistema. Tokia pozicija dažniausiai grindžiama 1970 m. deklaracijos dėl draugiškų santykių ir 1993 m. Vienos deklaracijos nuostatomis. Kaip minėjome, Deklaracija dėl draugiškų santykių, nors įtvirtina teritorijos vientisumo principo viršenybę laisvo tautų apsisprendimo principo atžvilgiu, kartu nustato išimtį, jeigu valstybės vyriausybė neatstovauja visų teritorijos gyventojų rasės, tikėjimo ar odos spalvos pagrindu¹⁷³. Jungtinių Tautų Pasaulio žmogaus teisių konferencijoje 1993 m. priimtoje Vienos deklaracijoje draudžiama bet kokia diskriminacija¹⁷⁴. Prof. Valerie Epps manymu, šios deklaracijos kartu leidžia konstatuoti, kad tautos turi atsiskyrimo teisę tais atvejais, kai valstybės vyriausybė neatstovauja visų gyventojų ir diskriminuoja juos rasės, tikėjimo, odos spalvos ar bet kokiu kitu pagrindu¹⁷⁵. H. Hannum nuomone, pripažinus tokią plačią atsiskyrimo pagrindų formuluotę, kultūrų problemų, kadangi būtų itin sunku nustatyta tas teises, kurias pažeidus, mažuma įgytų teisę atsiskirti: ar mažumos turi teisę ne tik saugoti savo kultūrą, kalbą ir identitetą, bet įgyvendinti ekonominę ir politinę valdžią? Ar faktas, kad politinės grupės nuolatos yra mažumoje, yra pakankamas įgyti atsiskyrimo teisę? Be to, bendruomenių tradicinės vertybės nyksta

¹⁷² Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem; Rubin P. Alfred. Secession and self-determination: a legal, moral, and political analysis//idem.

¹⁷³ Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV). //Idem.

¹⁷⁴ Epps Valerie. Self-determination in Taiwan/China context//New England Law Review, 1998.

¹⁷⁵ Idem.

„modernios“ visuomenės apsuptyje, ar to pakanka pateisinti atsiskyrimą?¹⁷⁶. Tarptautinė praktika taip pat nepatvirtina minėtos pozicijos, nes net akivaizdžiais diskriminacinės valdžios atvejais Pietų Rodezijoje bei Pietų Afrikoje buvo imtasi vidinių priemonių, siekiant, kad tuometinė mažumos vyriausybė būtų pakeista atstovaujančia visai tautai; šiose situacijose nebuvo numatyta spaudą patiriančios daugumos galimybė atsiskirti. J. E. Stromseth manymu, diskriminacinės valdžios situacija gali būti išspręsta ir kitu, nei atsiskyrimas, keliu, t.y. suteikiant plačias autonomijos teises arba užtikrinant žmogaus teisių apsaugos mechanizmą¹⁷⁷. Jai antrina H. Hannum, teigdamas, kad tokiais atvejais atitinkama reakcija į spaudą yra pateisinama, tačiau atsiskyrimas nėra pati tinkamiausia priemonė, kadangi tokį patį efektą galėtų pasiekti valdžios nuvertimas bei žmogaus teisių atkūrimas¹⁷⁸. Panašios nuomonės yra ir A. Cassese: „neatstovaujumas pats savaime nereiškia atsiskyrimo teisės, nes pirmoji priemonė yra „vidinio“ apsisprendimo ir atstovavimo valstybės viduje siekis“¹⁷⁹. Tokie pasiūlymai yra priimtinesni ir nacionalinio vieningumo bei teritorijos vientisumo normų atžvilgiu. Be to, naujos valstybės sukūrimas nesuteikia žmogaus teisių apsaugos garantų (pvz., dabartinė situacija Baltarusijoje, subyrėjus Sovietų Sąjungai). H. Hannum daro išvadą, kad „tarptautinė teisė turėtų pripažinti teisę atsiskirti tik tuo atveju, jeigu dėl grubių žmogaus teisių pažeidimų iškyla pavojus teritoriškai susitelkusios grupės fiziniam išlikimui“¹⁸⁰. Šiuo atveju, atsiskyrimas gali būti vertinamas kaip savigynos teisė, - tauta išsaugo savo egzistenciją, atsiskirdama nuo prievartinės sistemos. Turint omenyje tarptautinės teisės specifiką, t.y., tai, kad jos privalomumas siejamas su valstybių sutikimu ja vadovautis ir paklusti, manome, kad daugelis valstybių nėra ir bent artimiausioje ateityje nebus suinteresuotos pripažinti atsiskyrimo teisę. Kitą vertus, vis didėjantis tarptautinės bendruomenės dėmesys žmogaus teisių apsaugai, leidžia manyti, kad bus ieškoma būdų, kaip išvengti grubių šių teisių pažeidimų.

Antrąjį argumentą atsiskyrimo teisės naudai pateikia Jane E. Stromseth, kurios nuomone, „atsiskyrimas yra pakankamai pagrįstas, siekiant ištaisyti neteisybę, kai atskira tauta turi teisėtą pretenziją į teritoriją, kurią buvo prisijungusi kita valstybė (pvz., Baltijos valstybių atvejis)“¹⁸¹. Kitaip tariant, autorės nuomone, atsiskyrimo teisė priklauso okupuotų teritorijų gyventojams. Kaip minėjome, Deklaracija dėl draugiškų santykių išplečia laisvo tautų apsisprendimo principo ribas, suteikdama apsisprendimo teisę tautoms, patiriančioms

¹⁷⁶ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹⁷⁷ Stromseth E. Jane. Self-determination of peoples and politics // American Society of International Law, 1992.

¹⁷⁸ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹⁷⁹ Cassese A. Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal // idem, P.112.

¹⁸⁰ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

¹⁸¹ Stromseth E. Jane. Self-determination of peoples and politics // American Society of International Law, 1992.

svetimšalių priespaudą (pavergimą, viešpatavimą ar išnaudojimą)¹⁸². Šiais atvejais tauta neabejotinai turi „vidinio“ apsisprendimo teisę, t.y., turi teisę nuversti prievartinę valdžią bei išsirinkti savo atstovus, tačiau ar okupacija gali būti „išorinio“ apsisprendimo pagrindas? J. E. Stromseth pateiktas Baltijos valstybių pavyzdys yra abejotinas, kadangi teisė atkurti nepriklausomas valstybes buvo grindžiama okupacijos ir aneksijos neteisėtumu. Tibeto teisė atsiskirti nuo Kinijos taip pat pripažįstama, atsižvelgiant į neteisėtą jos užgrobimą 1949 m. Šiuo atveju kyla sunkumų nustatant tautos valią, kadangi Kinija Tibeto teritorijoje apgyvendino daug kinų ir dabar daugelyje Tibeto dalių tibetiečiai sudaro mažumą. Taigi, J. E. Stromseth pozicija dėl atsiskyrimo teisės pripažinimo okupuotoms tautoms, iš tikrųjų, remiasi teritorijos vientisumo ir valstybės sienų neliečiamumo principais, o laisvo tautų apsisprendimo principas, kaip tautos teisė spręsti savo politinį statusą, yra papildantis pirmuosius.

Trečiasis atsiskyrimo teisės pateisinimas remiasi sąrašu kriterijų, kurie tam tikrais atvejais padėtų įvertinti separatistinius siekius. Lee Buchheit siūlo „apskaičiuoti teisėtumą“ sulyginant atsiskyrimo privalumus su pagrįstu tarptautinės bendruomenės nerimu dėl situacijos ardumų padarinių. Pagrindinė formulė: „tarptautinės harmonijos maksimizavimas, susietas su individo kančių minimizavimu“¹⁸³. Tais atvejais, kai atsiskirti nori etniškai skirtinga grupė, kuri gali savarankiškai užtikrinti savo tolimesnį egzistavimą, tarptautinė bendruomenė atsiskyrimui turėtų pritarti, jeigu ji skatina tarptautinę harmoniją¹⁸⁴. Žinoma, toks požiūris yra per daug abstraktus, nes nepateikia jokių objektyvių kriterijų, leidžiančių pagrįsti atsiskyrimo teisėtumą.

Dar vieną poziciją H. Hannum pavadina „liberalia demokratine teorija“, išreiškiančia idėją, kad bet kuri teisėta valdžia remiasi valdinių sutikimu; atitinkamai, valdiniai turi teisę savo sutikimą atšaukti ne tik atsisakydami konkrečios valdžios, bet ir pačios valstybės, t.y., atsiskirdami nuo jos¹⁸⁵. Matyt, šis požiūris ir toliau išliks tik filosofine teorija, nes, vargu, ar jis kada nors bus politiškai priimtinas.

Svarbu skirti teisę atsiskirti nuo teisės pripažinti valstybę po *de facto* atsiskyrimo. Nors mažumos neturi „išorinio“ apsisprendimo teisės, tačiau nei viename tarptautinės teisės dokumente joms nedraudžiama siekti atsiskyrimo. Mažumos vykdoma ginkluota kova už nepriklausomybę yra pilietinis karas, kuris laikomas valstybės vidaus reikalu. Jeigu ši kova sėkminga mažumai, kitos valstybės turi teisę pripažinti sėkmingą jos atsiskyrimą¹⁸⁶. Tiesa,

¹⁸² Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV). //ten pat.

¹⁸³ Op. cit: Hannum Hurst. Rethinking self-determination // Idem.

¹⁸⁴ Op. cit: Idem.

¹⁸⁵ Hannum Hurst. Rethinking self-determination // Idem.

¹⁸⁶ Akehurst Michael, Malanczuk Peter, Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas // ten pat. P. 405.

dažniausiai tokie etniniai konfliktai yra susiję su grubiais žmogaus teisių pažeidimais, pabėgėlių srautais, todėl kitos valstybės nelieka nuošalyje.

D. L. Horowitz teigimu, mažumų atsiskyrimo teisės pripažinimas neišspręstų etninių problemų, atvirksčiai, galėtų jas tik paaštrinti. Atsiskyrimas nesukuria homogeniškos valstybės, kaip galvoja daugelis šios teisės rėmėjų; jis nesumažina konfliktų, smurto ar mažumų spaudos¹⁸⁷. Naujoje valstybėje buvusi mažuma taps dauguma, bet visuomet atsiras naujų mažumų. Ir tai tiesa, juk tikėtina Kosovo nepriklausomybė jau dabar gąsdina ten gyvenančius serbus. Atsiskyrimas ar pasidalijimas vidinį etninį ginčą paverčia pavojingesniu tarptautiniu¹⁸⁸. „Pastangos pagerinti mažumų sąlygas turi būti nukreiptos kurti institucijas, padėsiančias pasiekti mažumų pasitenkinimą, o ne skatinti juos galvoti apie atsiskyrimo galimybę“¹⁸⁹.

Atsiskyrimo teisės problema tiesiogiai susijusi su teritorijos vientisumo principu, kadangi valstybės dalies atsiskyrimas visada reiškia teritorinius pokyčius. Dažniausiai „išorinis“ apsisprendimas vertinamas kaip „valstybės griovėjas“, galintis pažeisti valstybės teritorijos vientisumą“¹⁹⁰.

2.2.2. TERITORIJOS VIENTISUMO IR LAISVO TAUTŲ APSISPSENDIMO PRINCIPŲ SANTYKIS

Teritorija yra vienas iš privalomų valstybės požymių. Teritorijos vientisumo principas yra tiesiogiai susijęs su tarptautiniu stabilumu ir saugumu. Jei pagarba teritorijos vientisumui siejama su taika pasaulyje, tai laisvo tautų apsisprendimo principo laikymasis, pirmiausia, garantuoja taiką valstybės viduje. Nors teritorijos vientisumo principas yra taikomas santykiams tarp valstybių, o apsisprendimas yra tautų teisė, tačiau šie principai glaudžiai susiję.

Visuose pirmoje darbo dalyje analizuotuose tarptautinės teisės dokumentuose laisvo tautų apsisprendimo principo apimtis apribojama reikalavimu gerbti teritorijos vientisumą. Tačiau tam tikrais atvejais pripažįstamas laisvo tautų apsisprendimo principo pirmumas. Pvz., kolonijinių teritorijų „išorinis“ apsisprendimas tapti nepriklausoma valstybe ir atsiskirti nuo metropolijos arba pasirinkti asociaciją su kita valstybe, ar tapti kitos valstybės dalimi susijęs su teritoriniais pokyčiais, kurie šiais atvejais yra leidžiami.

Daugiau klausimų kelia laisvo tautų apsisprendimo ir teritorijos vientisumo principų santykis etninių konfliktų, kilusių nepriklausomos valstybės viduje, atžvilgiu. Kadangi teritorijos

¹⁸⁷ Horowitz L. Donald. The cracked foundations of the right to secede // Journal of Democracy, 2003.

¹⁸⁸ Idem.

¹⁸⁹ Idem.

¹⁹⁰ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty // idem.

vientisumo principas yra taikomas santykiams tarp valstybių, o atsiskyrimo siekis valstybės viduje yra laikomas valstybės vidaus reikalu, šis principas nėra taikomas vienos valstybės teritorijos atžvilgiu ir netrukdo mažumoms atsiskirti, jei tam neprieštarauja „motininė“ valstybė. Tačiau tais atvejais, kai mažuma siekia atsiskirti nuo valstybės be pastarosios sutikimo, o tai lemtų ne tik teritorinius pokyčius, bet ir naujos valstybės susikūrimą, teritorijos vientisumo principas tampa „saugikliu“, leidžiančiu priešintis tokioms pasekmėms.

Be to, siekis atsiskirti negali būti vertinamas kaip vidaus reikalas, jeigu jis paliečia kelių valstybių gyventojus. Irredentizmo atveju teritorijos vientisumo principas subordinuojamas laisvo tautų apsisprendimo principui tik tuomet, jei apsisprendimo teisę įgyvendina visi susijusių valstybių gyventojai (pvz., Rytų ir Vakarų Vokietijų susijungimas)¹⁹¹.

Taigi, „išorinis“ apsisprendimas, kuris visuomet susijęs su teritoriniais pokyčiais neprieštarauja valstybės teritorijos vientisumo principui tik tai tuomet, kai jį įgyvendina tinkamas subjektas, t.y. „tauta“, kuriai tarptautinė teisė pripažįsta apsisprendimo teisę.

2.3. „TAUTA“ LAISVO TAUTŲ APSISPRENDIMO PRINCIPO KONTEKSTE

Klausimas, kam priklauso laisvo tautų apsisprendimo teisė, yra svarbus, siekiant apibrėžti analizuojamos teisės ribas. Rodos, atsakymas yra akivaizdus, - apsisprendimo teisę gali įgyvendinti „tauta“. Iš tiesų, daugeliu atvejų, pakankamai lengva nuspręsti, ar tam tikra bendruomenė yra „tauta“, tačiau tik tol, kol šis pavadinimas nėra automatiškai susiejamas su teisinėmis pasekmėmis. Tarptautinė teisė, nors ir skelbianti įvairias „tautų“ teises, plačiau nepaaiškina „tautos“ sąvokos. Taigi, kyla klausimas, kaip apibrėžti „tautą“, kuriai suteikiama apsisprendimo teisė?

Daugelis tarptautinės teisės specialistų sutaria, kad terminas „tauta“ apima subjektyvius ir objektyvius kriterijus: kolektyvo nariai turi suvokti save kaip atskirą grupę, - tai subjektyvius kriterijus; be to, tokia grupė turi pasižymėti tam tikromis objektyviai nustatomomis charakteristikomis, pvz., etniškumu, kalba, istorija ar religija¹⁹². Tačiau, jeigu remsimės šiais kriterijais, turėsime pripažinti, kad tibetiečiams, totoriams, baskams, kurdams taip pat būdinga kolektyvinė sąmonė bei dauguma objektyvių bendrybių; ir atvirkščiai, bus sunku nustatyti kokią

¹⁹¹Gudelevičiūtė Vita. Does the principle of self-determination prevail over the principle of territorial integrity? // International Journal of Baltic Law, 2005.

¹⁹²Nanda P. Ved .Self-determination and secession under international law//Idem; Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem; Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem; Kingsbury Benedict. Self-determination and „indigenous peoples“//American Society of International Law Proceedings, 1992.

kitą bendrą charakteristiką, be pilietybės, pažvelgus į šveicarus, nigeriečius, amerikiečius, nors tarptautinė bendruomenė šias grupes neabejotinai identifikuoja kaip „tautas“. Minėti kriterijai yra būdingi ir gentims, rasėms, mažumoms, vietiniams gyventojams, kurių „išorinio“ apsisprendimo teisę tarptautinė bendruomenė iki šiol neigia. Jorri C. Duursma bando susiaurinti „tautos“ sąvoką, nustatydamas dar vieną privalomą kriterijų, - teritoriją. J. C. Duursma teigimu, „mažuma nėra tauta, kadangi jai trūksta sąsajos su konkrečia teritorija“¹⁹³. Kyla klausimas, ką reiškia „sąsaja su teritorija“? Čia gali pasitarnauti Gibraltaro pavyzdys: ankstyvame XVIII a. Gibraltaras buvo apgyvendintas anglų, todėl dabar Didžioji Britanija suinteresuota įrodyti, kad šios šalies gyventojai sudaro kolonijinę tautą, kuriai priklauso apsisprendimo teisė. Tuo tarpu, Ispanija, norinti atgauti prarastą teritoriją, tikina, kad dabartiniai Gibraltaro gyventojai nėra pakankamai ilgai išgyvenę šioje teritorijoje, kad įgytų tautos statusą ir spręstų krašto likimą¹⁹⁴. Tačiau, net pripažinę teritoriją būtinu „tautos“ kriterijumi, negalėsime paaiškinti, kodėl apsisprendimo teisė nėra suteikiama vietinėms tautoms, kurių ryšys su konkrečia teritorija yra neabejotinas¹⁹⁵. Be to, mūsų tolimesnė studija parodys, kad teritorija laisvo tautų apsisprendimo principo kontekste tampa ne „tautos“ savybe, bet pakeičia pačią tautos sąvoką.

Iškyla klausimas, ar apskritai įmanoma apibrėžti „tautą“ apsisprendimo principo kontekste?

Pasak C. J. Irons, įvairių tarptautinės teisės dokumentų kūrėjai sąmoningai vengė pateikti „tautos“ apibrėžimą dėl to, kad, visų pirma, tai būtų buvę labai sudėtinga, visų antra, to net nereikėję¹⁹⁶. Abi šias priežastis siejo baimė, kad platus „tautos“ apibrėžimas galėtų „apsisprendimo teisę paversti ginklu kovoje su teritorijos vientisumu ir politine valstybių vienybe“¹⁹⁷. Praktikoje, stengiasi paaiškinti ne, kas gali būti laikoma „tauta“ apsisprendimo principo tikslais, bet, kokiom „tautom“ negali būti suteikta apsisprendimo teisė kaip atsiskyrimo įrankis, galintis pažeisti teritorijos vientisumo principą¹⁹⁸. Pvz., Žmogaus teisių komiteto praktikoje dėl Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto taikymo ne kartą buvo išsakyta

¹⁹³ Op. cit: Grant D. Thomas. *Between Diversity and Disorder: a Review of Jorri C. Duursma, Fragmentation and the International Relations of Micro-states: Self- Determination and Statehood*//American University Journal of International Law and Policy, 1997.

¹⁹⁴ Idem.

¹⁹⁵ Nors tarptautinė teisė nenustato „vietinių tautų“ apibrėžimo, tačiau žmogaus teisių apsaugos sistemoje sąvoka „vietinės tautos“ siejama su teritorija (vietiniai žmonės gyveno tam tikroje teritorijoje dar prieš atvykstant naujakuriams, ir tuo jie skiriasi nuo kitų mažumų), savita kultūra, nedominavimu visos valstybės kontekste ir kolektyvine sąmone. Irons J. Catherine. *Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty*//idem.

¹⁹⁶ Idem.

¹⁹⁷ Op. cit: idem.

¹⁹⁸ Idem.

mintis, kad „tautos“ turi apsisprendimo teisę, tuo tarpu, „mažumos“ – ne¹⁹⁹. Taigi, C. J. Irons daro išvadą, kad, nors tarptautiniuose dokumentuose skelbiama „visų tautų teisė į apsisprendimą“, tačiau ji apribojama, ne tiesiogiai susiaurinant „tautos“ apibrėžimą, bet uždraudžiant kėsintis į nacionalinę vienybę bei teritorijos vientisumą²⁰⁰. Panašią išvadą daro ir dr. Benedict Kingsbury, teigdamas, kad laisvo tautų apsisprendimo principo kontekste sąvoka „tauta“ prarado savo įprastinę reikšmę ir įgijo visiškai kitą pavidalą²⁰¹.

Bandydami nustatyti, kam priklauso apsisprendimo teisė, galime eiti ir kitu keliu, aiškindamiesi, kas praktikoje yra pasinaudoję šia teise. Prof. James R. Crawford priėjo išvados, kad realybėje laisvo tautų apsisprendimo principas taikytas ne „tautom“, bet tam tikriems „junginiams“, kuriuos galima suskirstyti į keturias kategorijas: (1) mandatinės teritorijos, globos teritorijos ir nesavavaldžios teritorijos pagal Jungtinių Tautų Chartijos IX skyrių; (2) valstybės; (3) atskiri politiniai-geografiniai dariniai, kuriems suteiktos suverenios teisės; ir (4) kitos teritorijos, kurioms apsisprendimo teisė suteikta šalių sutarimu²⁰². Kadangi šis skirstymas pateiktas 1979 m., B. Kingsbury, atsižvelgdamas į pastarųjų dešimtmečių tendencijas, minėtą sąrašą papildė dar dviem kategorijom: (5) federacinių valstybių, esančių susiskaldymo stadijoje, sudedamosios dalys; ir, gal būt, (6) buvę nepriklausomi subjektai, atkuriantys nepriklausomybę, esant bent numanomam valstybės sutikimui, kur inkorporacija į tokią valstybę, nors efektyvi ir ilgalaikė de facto, buvo neteisėta ar abejotino teisėtumo²⁰³.

Taigi, minėti autoriai, laikosi „teritorinio požiūrio“, reiškiančio, kad apsisprendimo teisę turi tam tikri teritoriniai junginiai (kolonijinės teritorijos, valstybės ar jų dalys), vadinasi, apsisprendimo teisę įgyvendina visi atitinkamos teritorijos gyventojai.

Pirmoji kategorija, apimanti mandatinės, globos ir nesavavaldžias teritorijas, sulaukė vienareikšmio tarptautinės bendruomenės pritarimo. Ankstesnė Jungtinių Tautų dokumentų analizė parodė, kad laisvo tautų apsisprendimo principas pripažintos tarptautinės teisės statusą įgijo būtent dekolonizacijos laikotarpiu. Tačiau ir šiuo atveju kyla apsisprendimo teisės įgyvendinimo problemų, kurias dažniausiai lemia kolonistų interesai. Pvz., 1986 m. Generalinė Asamblėja sugražino Naująją Kaledoniją į nesavavaldžių teritorijų sąrašą, nes kolonistai, nors sudarę tik nedidelę dalį Salų gyventojų, kliudė vietiniams kanakams įgyvendinti apsisprendimo teisę²⁰⁴. Vakarų Sacharos bei Rytų Timoro gyventojų apsisprendimo teisė taip pat buvo pažeista,

¹⁹⁹Kingsbury Benedict. Self-determination and „indigenous peoples“//American Society of International Law Proceedings, 1992.

²⁰⁰David Makinson tai vadina „loginiu nesuderinamumu“ arba „semantiniu blokavimu“, – tai situacija, kai veikiančiam terminui neįmanoma suteikti jokios prasmės, tačiau tekstas išlieka nuoseklus ir vartojamas: idem.

²⁰¹ Kingsbury Benedict. Self-determination and „indigenous peoples“// idem.

²⁰² Op. cit: Kingsbury Benedict. Self-determination and „indigenous peoples“// idem.

²⁰³ Idem.

²⁰⁴ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// idem.

neteisetai aneksavus šias teritorijas²⁰⁵. Paradoksalu, bet net ir tuo atveju, kai, rodos, apsisprendimo principo teisėtumas nekelia jokių abejonių, jo įgyvendinimui „koją pakiša“ ta pati „tautos“ sąvoka. Be jau minėto Gibraltaro gyventojų „sąsajos su teritorija“ klausimo, problemų kyla ir dėl Folklendo salų: Generalinė Asamblėja nepripažįsta Salų gyventojų teisės į apsisprendimą dėl per mažo jų skaičiaus, neleidžiančio teigti, kad Salų gyventojai sudaro „tautą“²⁰⁶.

Antra, J. R. Crawford įvardinta, kategorija yra valstybės. Šiuo atveju laisvo tautų apsisprendimo principas reiškia, kad bet kokie valstybės teritoriniai pakyciai reikalauja visų jos gyventojų sutikimo. Savanoriškas valstybės pasidalijimas ar susiskaldymas yra valstybės teisė į „vidinį“ apsisprendimą, nebent tarptautinė bendruomenė tokiam pasidalijime išvelgia apgaulingą bandymą išvengti tikro apsisprendimo²⁰⁷. Valstybė gali įgyvendinti ir „išorinį“ apsisprendimą, susijungdama su kita nepriklausoma valstybe.

Anot J. R. Crawford, bene vienintelis trečiosios kategorijos, kai valstybės dalis įgyja apsisprendimo teisę dėl to, kad ji naudojasi plačiomis suvereniomis teisėmis, pavyzdys yra Bangladešas²⁰⁸. Tačiau, kaip minėjome aukščiau, Bangladešo situacija yra išskirtinė, kadangi, Rytų Pakistanas buvo geografiškai atskirta Pakistano valstybės dalis, turinti net daugiau gyventojų nei likusi šalis, todėl Bangladešas buvo vertinamas kaip nesavavaldi teritorija²⁰⁹.

Ketvirtoji kategorija, apima teritorijas, kurioms apsisprendimo teisė suteikta šalių sutarimu. Valstybė gali suteikti tam tikros jos dalies gyventojams tiek „vidinio“, tiek „išorinio“ apsisprendimo teisę. Pvz., Rusija suteikta autonomija Tatarstanui ar Kanados žadama atsiskyrimo teisė Kvebekui.

Penktoji kategorija, - federacinių valstybių, esančių susiskaldymo stadijoje, sudedamosios dalys, - žinoma, atsirado subyrėjus Sovietų Sąjungai ir Jugoslavijai. Šie atvejai ypatingi, kadangi abi valstybės pripažintos susiskaldžiusiomis, t.y., naujų valstybių susikūrimui nereikėjo „motininės“ valstybės sutikimo, nes tokios valstybės tiesiog nebeliko.

Šeštoji kategorija, neabejotinai atsirado kartu su Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimu. S. Blay nuomone, Baltijos šalių atvejis pasižymi trimis esminėmis savybėmis: valstybė, nuo kurios buvo atsiskirta, negalėjo arba nenorėjo kontroliuoti vėliau atsiskyrusių teritorijų; šios teritorijos buvo pakankamai savarankiškos ir pasižymėjo kitais valstybingumo

²⁰⁵ Rytų Timoras yra nuoseklus, nepartizaninis, vieningo ir gerai organizuoto civilinio pasipriešinimo, kovojant dėl nepriklausomybės, pavyzdys. Šis tikslas buvo pasiektas 2002 m. Stephan J. Maria. Fighting for statehood: the role of civilian-based resistance in the East Timorese, Palestinian, and Kososvo Albanian self-determination movements // Fletcher Forum of World Affairs, 2006.

²⁰⁶ Akehurst Michael, Malanczuk Peter, Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas// Ten pat. P. 397.

²⁰⁷ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

²⁰⁸ Op. cit: Kingsbury Benedict. Self-determination and „indigenous peoples“//idem.

²⁰⁹ Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty//idem.

atributais; kitos valstybės nesipriešino jų pripažinimui²¹⁰. Vis dėlto, mes palaikome S. Blay išsakytą abejonę dėl šios kategorijos pagrįstumo, nes Baltijos šalys atkūrė valstybių nepriklausomybę ne laisvo tautų apsisprendimo principo pagrindu, bet įrodydamos įvykdytos aneksijos neteisėtumą.

Vadinasi, tam tikra bendruomenė, suvokianti savo tautinį identitetą, nebūtinai laikoma „tauta“ laisvo tautų apsisprendimo principo ribose. Aukščiau nagrinėtos kategorijos pagrindžia teiginį, kad apsisprendimo teisę turinti „tauta“ yra visi tam tikros teritorijos gyventojai. Tačiau, ar pozicija vadovautis „teritoriniu kriterijumi“ yra teisinga? H. Hannum nuomone, nors teritorinio kriterijaus privalumas yra jo paprastumas, jis visiškai nepadedą spręsti mažumų „atsidūrusių spąstuose“ susikūrus naujoms valstybėms, klausimo²¹¹. Pvz., Bosnijoje-Hercogovinoje beveik du trečdaliai balsavimo teisę turinčių gyventojų (99,7% visų balsavusiųjų) referendume pasisakė už nepriklausomybę; nežiūrint to, serbai referendumą boikotavo; akivaizdu, kad antra pagal svarbą etninė bendruomenė toje teritorijoje nepalaikė nepriklausomybės idėjos. Taigi, toks teritorinis požiūris gali turėti nemalonių pasekmių, jeigu jis bus naudojamas pateisinant grupių, pasižyminčių ryškiu politiniu statusu, atsiskyrimą²¹². Be to, Badinterio komisija, paskelbusi, kad „federacinės valstybės, kuri sudaryta iš kelių atskirų darinių, egzistavimas yra pavojuje, kai dauguma šių darinių, apimančių didelę teritorijos ir gyventojų dalį, laiko save nepriklausomomis valstybėmis, ir tai lemia, kad toliau nebegali būti efektyviai įgyvendinama federalinė valdžia“ sukėlė pavojų, kad toks požiūris paskatins valstybes atsisakyti suteikti būtent tas politines bei ekonomines teises, kurios galėtų sudaryti realų ir efektyvų atsaką į siekį įgyvendinti apsisprendimo teisę²¹³. Juk pagrindinių žmogaus teisių užtikrinimas, identiteto išsaugojimo garantai yra geriausias indėlis į daugiatautės valstybės taikią ateitį.

J. Crawford prognozė gana optimistinė. Pasak šio autoriaus, didėjanti tarptautinės bendruomenės pagarba „vidinio“ apsisprendimo principui ir mažumų teisėms, išinančioms už Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 27 str. ribų, leidžia tikėtis platesnės „tautos“ interpretacijos apsisprendimo teisės kontekste, netapatinant jos vien su visais valstybės gyventojais²¹⁴. Tiesa, tai tik galima laisvo tautų apsisprendimo principo vystymosi kryptis, ir kol kas tarptautinė teisė bei valstybių praktika lieka nepakitusios.

²¹⁰ Blay Sam. Self-determination: a reassessment in the post-communist era//idem.

²¹¹ Hannum Hurst. Rethinking self-determination// Idem.

²¹² Idem.

²¹³ Idem.

²¹⁴ Crawford J. State practice and International law in relation to unilateral secession // Report for the Canadian Government. Cambridge, 1997.

IŠVADOS

1. Laisvo tautų apsisprendimo principo kilmė siejama su Amerikos ir Prancūzijos revoliucijomis XVIII a. pabaigoje ir idėja, kad tauta yra valdžios šaltinis. Po I Pasaulinio karo šis principas tapo JAV prezidento W. Wilson idealu ir buvo taikomas suskaldant Europos imperijas bei atveriant kelią naujų tautinių valstybių iškilimui. Kadangi laisvo tautų apsisprendimo principo taikymas buvo nenuoseklus ir įtakojamas ekonominių interesų, istorinių pretenzijų bei strateginių išskaičiavimų, iki II Pasaulinio karo jis gali būti vertinamas tik kaip politinė deklaracija.
2. Po II Pasaulinio karo Jungtinių Tautų Chartijoje įtvirtinto laisvo tautų apsisprendimo principo apimtį neapibrėžtumas atspindi Chartijos parengiamųjų darbų metu vykusius ginčus dėl skirtingų laisvo tautų apsisprendimo principo interpretacijų.
3. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos rezoliucijos laisvo tautų apsisprendimo principui suteikė apibrėžtą turinį, susiedamos jį su kolonijinių teritorijų teise pasirinkti savo tarptautinį statusą („išorinis“ apsisprendimas). Generalinės Asamblėjos rezoliucijų ir tarptautinės praktikos dėka laisvo tautų apsisprendimo principas įgijo pripažintos tarptautinės teisės statusą.
4. 1966 m. Tarptautinių žmogaus teisių paktų parengiamųjų darbų analizė bei jų istorinis kontekstas leidžia daryti išvadą, kad nepriklausomų valstybių tautų teisė atsiskirti palikta už apsisprendimo teisės ribų. Absoliuti laisvo tautų apsisprendimo principo formuluotė nustato „vidinio“ apsisprendimo principo visuotinumą.
5. Po Šaltojo karo pabaigos didžiausiu iššūkiu tarptautinei bendruomenei tapo naujų valstybių Rytų Europoje susikūrimas. Naują prasmę laisvo tautų apsisprendimo principui suteikė taikios Čekoslovakijos skyrybos, Rytų ir Vakarų Vokietijų susivienijimas bei Sovietų Sąjungos bei Jugoslavijos susiskaldymas. Baltijos šalių nepriklausomybės atkūrimas sietinas su jų aneksijos neteisėtumu; tautų apsisprendimo teisė šiuo atveju gali būti vertinama tik kaip papildanti jėgos nenaudojimo principą.
6. Tarptautinė teisė nepripažįsta vienašališkos atsiskyrimo teisės už dekolonizacijos ribų. Vis dėlto tam tikrais atvejais tautos siekis atsiskirti gali būti pateisinamas. Tarptautinė teisė turėtų pripažinti teisę atsiskirti, kaip paskutinę priemonę, tuo atveju, jeigu dėl grubių žmogaus teisių pažeidimų iškiltų pavojus mažumos fiziniam išlikimui.
7. „Tauta“ laisvo tautų apsisprendimo principo kontekste praranda savo įprastinę reikšmę ir apima visus tam tikros teritorijos gyventojus. Teritorija, kurios tautos gali įgyvendinti „išorinio“ apsisprendimo teisę yra kolonija, valstybė, federacinės valstybės, esančios

sisiskaldymo stadijoje, sudėtinės dalys, ir valstybės dalis, kuriai tokia teisė yra suteikta „motininės“ valstybės sutikimu.

8. Nors tautinės mažumos neturi „išorinio“ apsisprendimo teisės, tačiau nei viename tarptautinės teisės dokumente joms nedraudžiama siekti atsiskyrimo. Valstybės gali pripažinti valstybę po *de facto* atsiskyrimo.
9. Šiuolaikinio pasaulio neįmanoma pertvarkyti pagal formulę „vienai tautai viena valstybė“, nes tokios valstybės nebūtų ekonomiškai bei politiškai gyvybingos, tarptautinė teisė prarastų savo prasmę bei svarbą. Autonomijos, pagarbos žmogaus teisėms ir tautos identitetui užtikrinimas gali būti kelias į daugiatautės valstybės taikią ateitį.
10. Turint omenyje tarptautinės teisės specifiką, t.y., tai, kad jos privalomumas siejamas su valstybių sutikimu ja vadovautis ir paklusti, manome, kad daugelis valstybių nėra ir bent artimiausioje ateityje nebus suinteresuotos pripažinti mažumų atsiskyrimo teisę. Kitą vertus, vis didėjantis tarptautinės bendruomenės dėmesys žmogaus teisių apsaugai, leidžia manyti, kad bus ieškoma būdų, kaip išvengti grubių šių teisių pažeidimų ir užtikrinti „vidinio“ apsisprendimo teisę.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Tarptautinės teisės aktai

1. Jungtinių Tautų Chartija, 1945 m. birželio 26 d. // Valstybės Žinios, Nr. 15-557, 2002.
2. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, 1948 m. gruodžio 10 d. // Valstybės Žinios, Nr. 68-2497, 2006;
3. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, 1966 m. gruodžio 19 d. // Valstybės Žinios, Nr. 77-3288, 2002.
4. Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas, 1966 m. gruodžio 19 d. // Valstybės Žinios, Nr. 77-3290, 2002.
5. Deklaracija dėl tarptautinės teisės principų, liečiančių draugiškus valstybių santykius ir jų bendradarbiavimą pagal Jungtinių Tautų Organizacijos Chartiją, JT Generalinės Asamblėjos 1970 metų spalio 24 dienos rezoliucija 2625 (XXV) // Vadopalas, V., Tarptautinė teisė. Pagrindiniai dokumentai ir jurisprudencija. – Vilnius, 2003, P. 43-51.
6. UN General Assembly Resolution 1514 (XV), 14 December 1960.
7. UN General Assembly Resolution 1541 (XV), 15 December 1960.
8. Report of the Special Committee on the Situation with regard to the Implementation of the Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples for 2007 // United Nations, 23 (A/62/23), 2007.
9. Decision of the Council of the League of Nations on the Aland Islands including Sweden's protest, September 1921 // League of Nations Official Journal, 697, 1921.

Specialioji literatūra

1. Akehurst Michael, Malanczuk Peter. Šiuolaikinis tarptautinės teisės įvadas // Vilnius: Eugrimas, 2000.
2. Blay Sam. Self-determination: a reassessment in the post-communist era // Denver Journal of International Law and Policy, 1994.
3. Cassese A. Self-Determination Of Peoples: A Legal Reappraisal // Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
4. Cerna M. Christina. The case of Haiti before the Organization of American States // American Society of International Law Proceedings, 1992.

5. Crawford J. State practice and International law in relation to unilateral secession // Report for the Canadian Government. Cambridge, 1997.
6. Eckert E. Amy. Free determination or the determination to be free? Self-determination and the democratic entitlement // UCLA Journal of International Law and Foreign Affairs. 1999.
7. Epps Valerie. Self-determination in the Taiwan/China context // New England Law Review, 1998.
8. Falkowski. J. E. Secessionary self-determination: a Jeffersonian perspective // Boston University International Law Journal, 1991.
9. Grant D. Thomas. Between Diversity and Disorder: a Review of Jorri C. Duursma, Fragmentation and the International Relations of Micro-states: Self- Determination and Statehood // American University Journal of International Law and Policy, 1997.
10. Gudelevičiūtė Vita. Does the principle of self-determination prevail over the principle of territorial integrity? // International Journal of Baltic Law, 2005.
11. Hannum Hurst. Rethinking self-determination // Virginia Journal of International Law, 1993.
12. Head W. John. Selling Hong Kong to China: what happened to the right of self-determination? // University of Kansas Law Review, 1998.
13. Horowitz L. Donald. The cracked foundations of the right to secede // Journal of Democracy, 2003.
14. Iorns J. Catherine. Indigenous peoples and self-determination: challenging state sovereignty // Case Western Reserve Journal of International Law, 1992.
15. Judah Tim. Divorcing Serbia: the Western Balkans in 2006 // Fletcher Forum of World Affairs, 2006.
16. Kelly J. Michael. Political downsizing: the re-emergence of self-determination, and the movement toward smaller, ethnically homogenous states // Drake Law Review, 1999.
17. Kingsbury Benedict. Self-determination and „indigenous peoples“ // American Society of International Law Proceedings, 1992.
18. Kūris Pranas. Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas ir tarptautinė teisė // Pranešimas Lietuvos MA sesijoje-konferencijoje, skirtoje Lietuvos valstybės atkūrimo 80-osioms metinėms, Vilnius, 1998.
19. Nanda P. Ved. Revisiting self-determination as an International law concept: a major challenge in the Post-cold war era // ILSA Journal of International Comparative Law, 1997.

20. Nanda P. Ved. Self-determination and secession under international law // Holland and Hart Private International Law Award, 2001.
21. Oloka-Onyango J. Heretical reflections of the right to self-determination: prospects and problems for a democratic global future in the new millennium // American University International Law Review, 1999.
22. Petrauskas Zenonas. Naujoji tarptautinė tvarka ir Balkanų sindromas // Politologija, 2001.
23. Rubin P. Alfred. Secession and self-determination: a legal, moral, and political analysis // Stanford Journal of International Law, 2000.
24. Stephan J. Maria. Fighting for statehood: the role of civilian-based resistance in the East Timorese, Palestinian, and Kosovo Albanian self-determination movements // Fletcher Forum of World Affairs, 2006.
25. Stromseth E. Jane. Self-determination of peoples and polities // American Society of International Law, 1992.

SANTRAUKA

Darbo tema – laisvo tautų apsisprendimo principas tarptautinėje teisėje ir jo įgyvendinimo ribos. Darbo tikslas - išanalizuoti ir įvertinti esminius laisvo tautų apsisprendimo principo reglamentavimo tarptautinėje teisėje bei realizavimo teorinius ir praktinius aspektus. Pirmoje darbo dalyje nagrinėjame šio principo evoliuciją tarptautinėje teisėje. Laisvo tautų apsisprendimo principo kilmė siejama su Amerikos ir Prancūzijos revoliucijomis ir idėja, kad valdžia remiasi tautos valia. Po Pirmojo pasaulinio karo jis tapo JAV prezidento Woodrow Wilson idealu, perbraižant Europos žemėlapi, tačiau nebuvo taikomas nuosekliai. Kadangi Europos imperijų suskaldymas ir naujų tautinių valstybių sukūrimas buvo įtakojamas ekonominių interesų, istorinių pretenzijų ir strateginių išskaičiavimų, laisvo tautų apsisprendimo principą iki Antrojo Pasaulinio karo pabaigos galime vertinti tik kaip politinę deklaraciją. Laisvo tautų apsisprendimo principas teisės statusą įgijo Jungtinių Tautų režime dekolonizacijos kontekste. Nors Jungtinių Tautų chartijoje įtvirtinta tik labai abstrakti šio principo formuluotė, jo ribas apibrėžia vėlesnės Generalinės Asamblėjos rezoliucijos. Šaltojo karo pabaiga privertė persvarstyti analizuojamo principo turinį. Tapo akivaizdu, kad apsisprendimo teisė peržengė dekolonizacijos ribas, tačiau iškilo naujų klausimų dėl to, kam priklauso šis principas bei, ar jis apima teisę atsiskirti. Antroje darbo dalyje analizuojame laisvo tautų apsisprendimo principo apimtį. Skiriamas „vidinis“ ir „išorinis“ apsisprendimo principas. Pirmasis reiškia tautos teisę laisvai pasirinkti politinį bei ekonominį režimą. Tarptautiniuose aktuose įtvirtintos politinės ir pilietinės teisės laikomos „vidinio“ apsisprendimo garantais. „Išorinis“ apsisprendimas, kuris siejamas su tautos teise nustatyti savo tarptautinį statusą, kelia atsiskyrimo teisės problemą. Tarptautinės teisės dokumentai nepripažįsta atsiskyrimo teisės, tačiau jos ir nedraudžia, todėl tam tikrais atvejais atsiskyrimas gali būti pateisinamas. Atsiskyrimo teisės ribojimas tiesiogiai susijęs su teritorijos vientisumo principu. „Išorinis“ apsisprendimas, kuris visuomet susijęs su teritoriniais pokyčiais neprieštarauja valstybės teritorijos vientisumo principui tikrai tuomet, kai jį įgyvendina tinkamas subjektas, t.y. „tauta“, kuriai tarptautinė teisė pripažįsta apsisprendimo teisę. Tauta laisvo tautų apsisprendimo principo kontekste siejama su teritoriniu kriterijumi ir reiškia visus tam tikroje teritorijoje gyvenančius gyventojus. Abejojame, kad atsiskyrimo teisės įtvirtinimas išspręstų tautinius konfliktus; daugiatautės valstybės taiki ateitis turėtų būti grindžiama pagarba žmogaus teisėms bei tautos identiteto apsauga.

SUMMARY

The topic of the paper is the principle of self-determination of peoples in international law and the limits of its implementation. The aim of the paper is to analyze and evaluate theoretical and practical aspects of regulation and implementation of the principle of self-determination of peoples. In the first part of the paper we examine the evolution of the principle in international law. The origin of the principle of self-determination of peoples is connected with the American and French revolutions in late XVIII century and the idea that government derives from the will of people. After the First World War the principle became the ideal of USA president Woodrow Wilson and it was used in redrawing the map of Europe, its practical application was inconsistent though. Since the dismemberment of European empires and the creation of the new national states were based on economic interests, historical claims and strategic calculations we can think of the principle of self-determination of peoples till the Second World War as the political declaration only. The principle of self-determination of peoples got the status of the right of international law under the regime of United Nations in the context of decolonization. Though the formulation of the principle in the Charter of United Nations is abstract, its content is clarified by the resolutions of the General Assembly. The scope of the principle was revised after the Cold War. It became obviously that the right of self-determination overstep the limits of decolonization and the questions about the holders of the right and the right of unilateral secession were raised. In the second part of the paper we analyze the scope of the principle of self-determination of peoples. The principle can be divided into “internal” and “external” self-determination. The former means the right of people to determine its political and economical regime. Civil and political rights claimed by international instruments are the guarantees of the “internal” self-determination. The “external” self-determination means the right of the people to determine its international status and is connected with the problem of the claim to secede. The right of secession does not exist in the instruments of international law, but it is not forbidden either. That is why in some cases it can be justified. The restriction of the right of self-determination is directly connected with the principle of territorial integrity. “External” self-determination, which influences the boundaries of a territory, does not contradict the principle of the territorial integrity if it is implemented by the people, which is the holder of the right of self-determination. In the context of the principle of self-determination a people means an entire population of particular territorial union. It is questionable whether the recognition of the right to unilateral secession would eliminate the

ethnic conflicts; the respect to human rights and the preservation of identity of peoples should be a key to the future peace of multinational states.